

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“NEFT QİYMƏTİNİN VƏ DEVALVASİYANIN AZƏRBAYCAN BANK
SEKTORUNA TƏSİRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ƏLİYEVƏ XƏYALƏ ASİF QIZI

BAKI – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

Təsdiq edirəm

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

“NEFT QİYMƏTİNİN VƏ DEVALVASİYANIN AZƏRBAYCAN BANK SEKTORUNA
TƏSİRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 630

Magistrant
Əliyeva Xəyalə Asif

Elmi rəhbər
i.e.n.,dos. Qurbanova T.T.

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seyfullayev İ.Z.

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbəliyev Y.A.

BAKİ – 2019 –cu il

Summary

The topicality of the research. Banks are a part of our life, part of financial institutions which provide us services and financial transactions. As an integral part of financial markets, it'll be discussed whether it's positive or negative impact and some solution ways in my article.

The goals and tasks. Comprehensive effects of national currency devaluation to the economy and banking sector of the Republic of Azerbaijan owing to price plummet in the oil market by virtue of heavily dependence on pure oil exporting economy will be reviewed. Proximate causes and relevant consequences of depreciation of national currency of Azerbaijan that happened suddenly and destroyed Azerbaijan economy is one of referred aspects in this article.

Methods. The relationship between dependent and independent variables of the regression model will be estimated by using the Panel Data Analysis Method.

Database. In order to conduct investigation and write the article from scientific literatures, journals, articles, official websites of several Azerbaijan banks, statistics bulletins published by the CBAR, international economic news and official local websites.

Constraints. The confidentiality of the information in the banking sector, lack of research on the banking sector of Azerbaijan are the most constraints of research.

Results. So, new period for Azerbaijan banking sector started as a result of sharp devaluation in the country. In this scientific article, it's considered to investigate internal and external factors that affect the profitability of banking sector as well.

Practical importance of results. This topic can be used as information base for other dissertation and research.

Key words: Internal factors, external factors, devaluation, oil price

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AMB.....	Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank
ARDNF.....	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun
ARHADR.....	Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri
AZN.....	Azərbaycan Manatı
BHARQ.....	Banklar haqda Azərbaycan Respublikasının Qanunu
BOKT.....	Bank Olmayan Kredit Təşkilatları
DİF.....	Dünya İqtisadi Forumu
İQİ.....	İstehlakçı qiymətləri indeksi
QİB.....	Qafqaz İnkişaf Bankı
LSİZE.....	Logarithmic value of Size (Həcmın loqaritmik dəyəri)
LTD.....	Loan to Deposit Ratio (Əmanətin Kredit Əmsalı)
ROA.....	Return on Assets (Aktivlərin gəlirliliyi)
ROE.....	Return on Equity (Kapitalın gəlirliliyi)
SER.....	Shareholder Equity Ratio (Sahibkarın Kapital Əmsalı)
SSRİ.....	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
USD.....	Amerika Birləşmiş Ştatları dolları
ÜDM.....	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	6
I fəsil.	Azərbaycan İqtisadiyyatında Bank Sektoru və Neft qiymətlərinin müqayisəli təhlilinin nəzəri əsasları	10
1.1.	Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumi baxış və maliyyə böhranlarının bank sektoruna təsirinin nəzəri əsasları	10
1.2.	Neftin qiymətində baş verən volatilliyin səbəb və nəticələri, bankın rentabelliyyə təsir edən amillər	16
II fəsil.	Müasir şəraitdə devalvasiyanın təsirləri və Azərbaycan iqtisadiyyatında nəticələr	21
2.1.	Neftin dünya qiymətlərinin araşdırılması və devalvasiyanın yaranması arasında qarşılıqlı əlaqə	21
2.2.	Baş vermiş devalvasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatında nəticələri	23
2.3.	Müasir şəraitdə neft qiymətlərinin və devalvasiyanın bank sektoruna təsirinin qiymətləndirilməsi modelləri	31
III fəsil.	Neft qiymətlərinin və devalvasiyanın bank sektoruna təsirinin qiymətləndirilməsi	44
3.1.	Bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığının real vəziyyəti	44
3.2.	Bank sektorunda devalvasiyanın təsirlərinin aradan qaldırılması üzrə reallaşdırılan tədbirlər	48
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	61
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	63
	ƏLAVƏLƏR.....	66
	Cədvəllərin siyahısı.....	68
	Qrafiklərin siyahısı.....	68

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir iqtisadiyyatı bank sektoru olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dissertasiya işinin əsas məqsədi son dövrlərdə ən aktual mövzu olan devalvasiya nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında və maliyyə sektorunda baş verən böhranların ən çox təsir etdiyi sektor olan bank sektoru sahəsində baş verən dəyişikliklər, ona təsir edən daxili və xarici amillərin araşdırılmasıdır. Milli İqtisadiyyatımızın əsasən xam neftin emalından asılılığını nəzərə alaraq sözü gedən sahədə baş verən dəyişikliklərin iqtisadiyyatımıza təsiri də qaçınılmazdır. Bank sektorunun iqtisadiyyatının əsas göstəricisi olaraq qəbul etsək bu sahədə baş verən proseslərin iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti də olduqca vacibdir. Hal-hazırda demək olar ki, iqtisadiyyatı bank sektoru olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Özəl bankların sayının artması bu mövzunun aktuallığını daha da artırdığını düşünürəm. Belə ki, bankların xarici valyuta ilə olan kreditlərinin sayının çox olması bank sektoruna devalvasiyanın kifayət qədər zərbə vuracağına nümunəsidir və bu təsirlərin hansı müsbət və mənfi tərəfləri olduğu bu dissertasiyada qeyd olunacaq və həll yollarının olub olmaması barədə qeydlər aparılacaqdır. Həmçinin devalvasiya nəticəsində neftin qiymətində baş verən dəyişiklik nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında və bank sektoruna hansı təsirlərin olduğunu da dissertasiya işində toxunulacaq mövzulardan olacaqdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan bank sektoru sahəsində tədqiqat işlərinin az olmasına baxmayaraq bu sahə haqda xarici tədqiqatçıların kifayət qədər olması və aparılan araşdırmalara müraciət edilmişdir. Aparılan araşdırmaların bəzilərinin dissertasiya işində müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqat işində bank sektorunun güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmiş və mənfi cəhətlərin azaldılması üçün təkliflər verilmişdir. Haslem, Bourke, J. Goddard, Short, Hoffman, Safarli və Gumus kimi bir çox xarici tədqiqatçıların bank sektoru haqda olan fikirlərinə müraciət edilmişdir. Azərbaycan iqtisadçılarının fikirləri də müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi qarşıda duran 2 sualın cavablandırılmasıdır.

1. Neft qiymətlərindəki dəyişmələrin Azərbaycan bank sektoruna hansı təsirləri var?
2. Devalvasiyanın Azərbaycan bank sektoruna hansı təsirləri var

Tədqiqatın vəzifələri isə aşağıdakılardır:

- Qlobal maliyyə böhranlarının Azərbaycan İqtisadiyyatına və bank sektoruna təsirlərinin öyrənilməsi:
- Azərbaycan İqtisadiyyatının və bank sektorunun real vəziyyətinin araşdırılması:
- Neft bazarındakı qiymət dəyişikliklərinin devalvasiyada nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının qiymətləndirilməsi:

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti neft qiymətlərinin dəyişməsi və devalvasiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan bank sektoruna müsbət və mənfi təsirlərinin araşdırılması və bank sektoruna dəymiş zərərlərin qarşısının alınması üçün həyata keçirilən tədbirlərdən ibarətdir. Tədqiqatın obyekt isə neft qiymətlərindəki dəyişmələrin və həyata keçirilən devalvasiyanın bank sektoruna təsirini təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Bu dissertasiya işində tədqiqat metodu olaraq Panel Məlumatlar Reqresiya modelindən istifadə olunacaqdır. Həmçinin istifadə olunacaq analizlərdən biri də Təsviri Statistik analizdir ki, bizə mövzunu təhlil edən zaman hazırki məlumatlara əsaslanaraq düzgün qərar verməkdə köməklik edəcəkdir və bu qərarlara əsasən nəticələr əldə olunacaqdır.

Tədqiqatın 2 hipotezisi var:

Hipotezis 1.

H1.0: Devalvasiyanın bank sektorunda müsbət təsirləri

H1.1: Devalvasiyanın bank sektorunda mənfi təsirləri

Hipotezis 2.

H2.0: Neft qiymətlərinin bank sektorunda müsbət təsirləri

H2.1: Neft qiymətlərinin bank sektorunda mənfi təsirləri

Tədqiqatın informasiya bazası. Azərbaycan Respublikasının Banklar haqda qanunundan, elmi məqalələrdən, bankların rəsmi saytlarından, Dünya Bankının və Mərkəzi Bankın statistik məlumatlarından və hesabatlarından, yerli və xarici müəlliflərin elmi əsərlərindən, jurnal və məqalələrdən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi göstəricilərindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə böhranının bank sektoruna təsirinin nəzəri-metodoloji yanaşmaları sistemli olaraq ümumiləşdirilmiş;
- Neft qiymətlərinin və devalvasiyanın bank sektoruna təsiri araşdırılmış;
- Bank sektorunun real vəziyyətinin dayanıqlılığının artırılması üçün təkliflər verilmişdir ;

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində Azərbaycan İqtisadiyyatına, bank sektoruna ümumi baxış nəzərdən keçirilmiş, iqtisadi böhranlar nəticəsində iqtisadiyyatda və bank sektorunda olan dəyişikliklərin səbəbləri araşdırılmış və böhranlar nəticəsində yaranmış iqtisadi fəsadların aradan qaldırılması zamanı qarşıya çıxan problemlər öyrənilmişdir. Həmçinin neft bazarındakı qiymət dəyişmələrinin ölkəmizdə həyata keçirilmiş devalvasiyada əhəmiyyəti araşdırılmış, devalvasiyanın bank sektoruna olan təsirinin aradan qaldırılma üsulları göstərilmişdir. Magistr dissertasiyasını qeyd olunan sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması üçün mühüm elmi-tədqiqat işi hesab etmək olar. Dissertasiya işi bu sahədə aparılan araşdırmalar üçün əhəmiyyətli mənbə ola bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, nəticə, təklif və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Qlobal maliyyə böhranlarının və neft qiymətlərinin müqayisəli təhlilinin nəzəri əsasları” adlanan I fəsildə qlobal maliyyə böhranları haqda ümumi məlumat verilmiş, qlobal maliyyə böhranlarının bank sektoruna və neft qiymətlərinə təsiri barədə araşdırmalar aparılmışdır. Həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatına, bank sektoruna baxış keçirilmiş, bank sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatında vacibliyi öyrənilmişdir.

“Müasir şəraitdə devalvasiyanın təsirləri və Azərbaycan İqtisadiyyatında nəticələr” adlanan II fəsildə devalvasiyanın həyata keçirilmə səbəbləri, iqtisadiyyata müsbət və mənfi təsirləri öz əksini tapmışdır.

“Neft qiymətlərinin və devalvasiyanın bank sektoruna təsirinin qiymətləndirilməsi” adlanan III fəsildə bankların rentabelliyyə təsir edən daxili və xarici amillər nəzərdən keçiriləcək. Birincisi, daxili amilləri nəzərdən keçirəcəyəm. Bu daxili amillər dünyanın müxtəlif hissələrindən olan tədqiqatlar əsasında müzakirə olunacaq. Sonra xarici faktorları nəzərdən keçirəcəyəm. Xarici amillərin bölməsində əvvəlcə Azərbaycanda baş verən son hadisələr əsasında araşdırmalar aparacağam. Daha sonra dünyanın müxtəlif bölgələrindən - Asiya-Sakit okean ölkələri, Avropa Birliyi ölkələrindən analoji tədqiqatları nəzərdən keçirəcəyəm.

I FƏSİL : AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA BANK SEKTORU VƏ NEFT QİYMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumi baxış və maliyyə böhranlarının bank sektoruna təsirinin nəzəri əsasları

1991-ci ildə SSSR-i dağılıqdan sonra Azərbaycan Respublikası 1991-ci il 18 Oktyabr-da öz müstəqilliyini elan etdi və ölkəmiz bütün dünyada müstəqil dövlət kimi tanındı. Bugünə kimi iqtisadiyyatımız 3 əsas mərhələdən keçmişdir. 1991-1995 - ci illəri əhatə edən tənəzzül və ya iqtisadi xaos dövrü, 1995-2003- cü illər arası makroiqtisadi sabitlik dövrü və 2003-cü ildən sonra dinamik iqtisadi inkişaf dövrü.

SSRİ dağılıqdan sonra, 1991-1995 ci illər arası Azərbaycan iqtisadiyyatı ÜDM- un ildən-ilə aşağı düşməsi, işsizliyin artması, ölkənin 20%-dən çox hissəsinin işğal olunması, büdcə kəsrinin və borclanmanın (ÜDM-un 60%) maximum həddə çatması, maliyyə-bank sisteminin çökməsi, pul emissiyasının həddindən artıq olması, Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsinin 250% -ə çatması, xarici ticarət dövriyyəsinin 40%-dən çox azalması, əhalinin real gəlirlərinin azalması, kreditin həcmnin ÜDM – a nisbətinin 60%- ə çatması, büdcə kəsrinin ÜDM-ə nisbətinin 13% olması, qiymətlərin və tariflərin liberallaşdırılması nəticəsində qiymətlərdəki artım və milli valyutanın dəyərdən düşməsi ilə səciyyələnir. Bu tənəzzül dövründə Azərbaycanda çoxlu sayda islahat və layihələr həyata keçirilmiş, lakin keçirilmiş islahatlara baxmayaraq bütün sahələrdə geriləmə müşahidə olunmuşdur. 1994-cü ilə kimi xarici investisiya edilməmiş, demək olar ki, bütün büdcə kəsri Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Neft və qaz sektoru iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafında aparıcı rol oynamışdır. Xüsusilə 1994 – cü ildə bağlanmış “Əsrin Müqaviləsi” XX əsr Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələnin əsasını qoydu. Əsrin müqaviləsində 8 ölkə (Azərbaycan, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı, Norveç

və Böyük Britaniya) və 13 neft şirkəti (ARDNŞ, Amoco, BP, McDermott, Ramco, Lukoil, Unocal, Türkiyə Petrolları, Delta, Statoil, Exxon, Pennzoil, ITOCHU) iştirak etmişdir.

Bu müqavilədə Azərbaycan Neft Şirkətinin 20%, ABŞ şirkətlərinin isə (Amoco, McDermott, Unocal, Exxon) birlikdə 50% payı var idi. Beləliklə, Azərbaycan belə bir razılaşmanın əldə olunması nəticəsində beynəlxalq arenada tanınmış və nəzərəçarpan mövqe qazanmış, dünya miqyasında neft ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir.

Daha sonra Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk boru kəmərləri istifadəyə verildi. Bu bir faktdır ki, bu neft boru kəmərləri ölkənin artan neftini dünya bazarına ixrac edə bilmədi. Buna görə də əsas neft ixrac edən boru kəmərinin ən qısa zamanda inşa etmək lazım idi. Bu məsələ Bakı-Tiflis-Ceyhan boru kəmərinin aktual məsələ kimi qurulmasına gətirib çıxardı. Neft ehtiyatlarının inkişafı üçün hazırlanmış strategiyanın reallaşdırılması və beynəlxalq neft şirkətləri ilə əhəmiyyətli müqavilələrin bağlanması üçün bir neçə milyard dolları olan xarici investorlar layihəyə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatı 2003–cü ildən sonra dinamik iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Son 10 ildə devalvasiyadan öncə ÜDM və qeyri-neft sektoru müvafiq olaraq 3,4 və 2,7 dəfə artmışdır. Ölkənin iqtisadi valyuta ehtiyatları 30 dəfə artaraq 50 milyon dollara çatmış və əhalinin gəlirləri 6,1 dəfə artmış, çoxlu sayda iş yerləri açılmışdır. Bu müddət ərzində yoxsulluq səviyyəsi və işsizlik ardıcıl olaraq 6% və 5,2% -ə qədər azalmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına 132 milyon dollar investisiya edilmiş, xarici ticarət dövriyyəsi 6.3 dəfə artmışdır. Sahibkarlıq subyektlərinə 1.2 milyard manat həcmində dövlət borcları verilmiş və verilmiş kreditlər təxminən 113.1 min iş yerinin açılmasına səbəb olmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 14.1 dəfə, dövlət büdcəsinin xərcləri 13.8 dəfə, əhalinin əmanətləri 24 dəfə, vergi daxilolmaları 7.3 dəfə, bankların aktivləri 18 dəfə artmışdır.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan “Doing Business 2009” hesabatında 2007-2008 ci illər ərzində Azərbaycan dünyada ən islahatçı ölkə seçilmişdir. “Doing Business 2019” hesabatında isə Azərbaycan 190 ölkə arasında 2017 ci ilə nəzərən 32 pillə irəliləyərək 25 ci yerdə öz yerini almışdır. Beynəlxalq Reyting Agentliyi hesab edilən “Standard and Poor’s” tərəfindən ölkənin iqtisadi vəziyyətini “Stabil”-dən “Positiv”-ə qədər yüksəldiyini açıqlamışdır.

Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) 2017-2018 Qlobal Rəqabətlik Hesabatında Azərbaycan iqtisadi rəqabət qabiliyyətinə görə 2 pillə irəliləyərək 137 ölkə arasında 35- ci yerə yüksəlib. 2018–2019 Qlobal Rəqabətlik Hesabatında Əhalinin elektrik enerjisi ilə təmin olunmasına görə isə 100%-lik nəticə ilə ilk pillədə qərarlaşıb. Biznesin dinamikliyi reytingində isə 140 ölkə arasında 31-ci yerdədir. Bu indikatorla investisiya qoyuluşunun payı əhəmiyyətli çəkiyə malikdir. (Business, 2018)

Maliyyə böhranlarının bank sektoruna təsirinin təhlili :

Bank elə bir iqtisadi qurumdur ki, əmtəəsi pul olub pul ilə bağlı olan əməliyyatlar - pul emissiyası, pulun alınib-satılması, kreditlərin verilməsi, deposit qoyuluşları, investisiya qoyuluşu kimi bir sıra fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır və ən əsası bank bütün bu həyata keçirilən əməliyyatlar qarşılığında müəyyən dərəcədə faiz əldə edir. Bildiyimiz kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün neft sektoru əsas faktordur buna baxmayaraq son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaldır ki, bu da bank sektorunda böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra bank sektorunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, nüfuzlu maliyyə institutlarına və beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bank sektoru inkişaf potensialını qoruyub saxlamışdır. Xarici investorların cəlb edilməsi üçün infrastruktur tədbirlər həyata keçirilmiş və buna müəyyən qədər nail olunmuşdur.

Ötən illərdə yerli iqtisadiyyatın, layihələrin və tənzimləyici islahatların əhəmiyyətli artmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bank sektoru iqtisadiyyatın həcminə nisbətən kiçik paya sahibdir. Hazırda enerji resursları ilə zəngin olan Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görür, bank sektorunun bu hədəfin dəstəklənməsi və reallaşdırılması üçün əhəmiyyətli bir rol oynaması da vacib faktlardandır.

2019 ci il yanvar ayının 23-nə olan proqnoza əsasən Azərbaycanda 30 bank fəaliyyət göstərir ki, bunun 94%-i özəl bankdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, devalvasiyadan əvvəl Azərbaycanda 45 bank fəaliyyət göstərmiş və 15 bankın fəaliyyəti devalvasiyadan sonra dayandırılmışdır. 2015 ci ilin 1-ci yarısına əsasən 45 bankdan 44-ü özəl 1-i dövlət bankı olmuşdur. Ekspertlərin qərarlarına əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatında bankların sayının çox olması onun daha da optimal rəqəmə 20-25 arasına çatdırılacağı müzakirə obyektidir.

Bankın məcmu kapitalının minimum miqdarı 10 (on) milyon manat, 2015-ci il 1 yanvar tarixindən isə 50 (əlli) milyon manat məbləğində olmalıdır. (ARHADR, 2012)

Bəzi banklar devalvasiya nəticəsində bankın kapitalının azalması səbəbilə öhdəliklərini gələcək dövrdə qarşılıya bilməməsini proqnozlaşdırılaraq bağlanma qərarı almışdır.

Devalvasiyadan sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi bu siyasət nəticəsində yalnız 26 bankın nizamnamə kapitalının 50 (əlli) milyon manat olduğu aşkar olunmuş və nizamnamə kapitalı 50 (əlli) milyon manatdan az olan kiçik banklar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında inkişafın ən vacib göstəricilərindən biri də neft sektorudur. Neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və ya əksinə olaraq qalxması iqtisadiyyata demək olar ki, birbaşa təsir göstərir. Əsasən də bu təsir özünü iqtisadiyyatın qan damarları hesab edilən bank sektorunda büruzə verir.

Məlum olduğu kimi neftin qiymətinin 2014-cü ilin ikinci rübündən başlayaraq kəskin sürətdə aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına həmçinin bank sektoruna böyük zərbələr vurdu. Belə ki, 2014-cü ildə xam neftin 1 barelinin qiyməti 100\$ olmuşdur. Bu qiymətin 2015-ci ildə 90\$- a qədər düşməsi maliyyə itkilərinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində 2015-ci ilin fevral ayında manat dollar qarşısında dəyərini itirdi. $1\text{USD}=1.043\text{AZN}$ bu da 33.75% devalvasiya deməkdir. Buna baxmayaraq, devalvasiya proqnozlaşdırılan və cari qiymət arasındakı fərqləri kompensasiya edə bilmədi.

Ona görə də dövlət cari fərqləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) təşkil etdiyi valyuta ehtiyatları ilə kompensasiya etməyə çalışırdı. Bu büdcədəki maliyyə defisitini aradan qaldırmağa kömək etmədiyi üçün 2-ci devalvasiya (21 dekabr 2015-ci il) həyata keçirildi. Bu devalvasiyada isə manatın dollar qarşısında dəyərsizləşmə faizi 50% olmuşdur.

Qlobal maliyyə bazarlarında ölkələrin rəqabəti və dəyişən elmi-inkişafı prosesləri nəticəsində maliyyə böhranlarının baş verməsi qaçınılmazdır. Son illərdə baş verən maliyyə böhranlarının səbəblərinin araşdırılması üçün elmi-tədqiqat işlərinin sayı olduqca artmaqdadır. Qlobal maliyyə böhranlarının ən çox təsir etdiyi sahə bank sektoru olmuşdur. Bankların 2008 - ci il böhranından sonra maliyyə iqtisadi vəziyyəti kəskin sürətdə aşağı düşməyə başladı və bunun nəticəsində banklar müflisləşərək öz fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur oldular. Son illərdə isə böhranın miqyası getdikcə genişlənərək daha çox ölkələri əhatə etməyə başladı. Böhranın baş verməsi nəticəsində bankların iri kreditorlarının və əmanətçilərinin hüquqlarını qoruya bilmək üçün lazımı mexanizmlərin təşkil olunmadığı əsas gətirilmiş bunun nəticəsində isə banklar öz nüfuzlarını maliyyə-bank sektorunda getdikcə itirməyə başlamış və depozit qoyuluşlarının həcmi kəskin olaraq azalmışdır. Bu problemlərin yaşanmaması üçün bank sektorunun maliyyə sabitliyini qorumaq məqsədilə banklar tərəfindən kompleks tədbirlər həyata keçilir.

Bank sektorunda baş verən böhranların qarşısının alınması üçün inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərdən biri də bank depozitlərinin icbarı sığortalanmasıdır.

Maliyyə böhranı zamanı maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin kəskin azalması, səhmlərinin dəyərsizləşməsi, maliyyə bazarlarında vəziyyətin ağırlaşması, milli pul vahidinin dəyərdən düşməsi kimi iqtisadi geriləmələr müşahidə olunur.

2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranının baş vermə səbəblərinə baxsaq görərik ki bu böhranın baş verməsinin ən böyük səbəbkarı ipoteka krediti ilə bağlı qəbul olunmuş səmərəsiz siyasətin nəticəsi olmuşdur. Belə ki 1990-cı ildə imzalanan “Maliyyə Xidmətləri Modernizasiyası Aktı” və 1995- ci ildə “İctimai İnvestisiya Aktına” dəyişiklik əsasında aşağı və orta gəlirlərə malik olan əhalinin istehlak kreditləri almasına şərait yaratdı. Nəticə etibarilə banklar və kredit verən təşkilatlar kredit şərtlərini yumşaltmağa məcbur oldular.

Qlobal maliyyə böhranlarının bütün dünya iqtisadiyyatına təsir etdiyi kimi ölkə iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Bunun əsas səbəbi isə son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi, inkişaf etmiş ölkələrlə sıx iqtisadi münasibətlərin olmasıdır. Maliyyə-bank sektorunda baş verən prosesləri izləmək ölkənin iqtisadi vəziyyətini öyrənmək üçün ən yaxşı üsuldur. Belə ki, maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər nəticəsində ölkənin iqtisadi olaraq irəliləyişlər və ya geriləmə olacağı haqda proqnozlar verilməsinə imkan yaradır. Maliyyə-bank sektorunda sabitlik ən mühüm amillərdən biridir. Buna görə də bank sektoruna böhranların təsirlərinin azaldılması üçün görülən tədbirlər bəzən maliyyə böhranlarının daha da genişlənməsinə səbəb olur. Böhranların bank sektoruna təsir etməsinin başlıca səbəbi verilən kreditlərin geri qaytarılmamasıdır. Kreditlərinin geri qaytarılmaması və bu kreditlər üzrə faizlərin hesablanma bilməməsi bank sektorunu böhranlı vəziyyətə gətirib çıxarır. Bank sektorunda maliyyə böhranlarının yalnız onun etimadına, fəaliyyətinə təsir etməklə kifayətlənməmiş həmçinin strukturuna da ziyanlar vurmuşdur. Ona görə də bank sektoruna təsir edən böhranlar nəticəsində problem mikro səviyyədə deyil makro

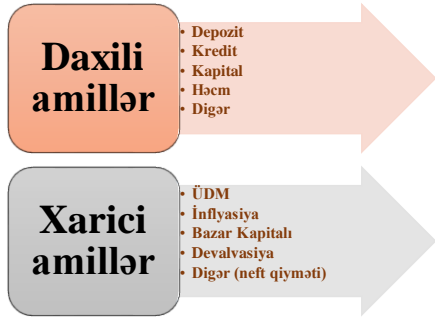
səviyyədə ölkənin digər sektorlarına da təsir etməyə başlamış buna görə də böhranların aradan qaldırılmasına çəkilən xərclərin miqdarı artmışdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, böhranların bank sektoruna təsirinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş çəkilən xərclər ÜDM- un orta hesabla 3-4% ni təşkil edir.

1.2. Neftin qiymətində baş verən volatilliyin səbəb və nəticələri, bankın rentabelliyyə təsir edən amillər

Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumi nəzər saldıqda inflyasiyanın aşağı olması, ÜDM-nin artımı, işsizliyin azalması və.s kimi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdiyini göstərən amillərin yüksək olmasının başlıca səbəbi neft hasilatı və neft qiymətlərinin artımından asılı olduğuna görə global böhran nəticəsində neft borsalarında qiymətlərin kəskin sürətdə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün bəzi çətinliklər yaratmışdır.

Brent markalı xam neftin qiyməti 2008-ci ilin iyun ayında tarixdəki ən yüksək həddinə çataraq 147 dollara qalxdı. Buna baxmayaraq 2008-ci ildə baş vermiş global maliyyə böhranı nəticəsində neftə olan tələb azalmağa başladı. Buna görə investorlar investisiya obyektini kimi olaraq aldıkları nefti, pullarını itirməmək üçün satmağa başladılar və bunun nəticəsində 2008-ci ilin 2 ayı ərzində neftin qiyməti birdən-birə \$150-dən \$38-ə qədər düşdü. Bunun nəticəsində ölkə gəlirlərinin böyük hissəsinin neftə asılı olan ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da neft ixracından gələn gəlirlərinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Global maliyyə böhranından sonra isə neftin qiyməti yavaş-yavaş artmağa başladı və 2009-cu ildə Brent markalı xam neftin 1 barelinin qiyməti orta hesabla 62 dollar təşkil edirdi. 2012-ci ildə isə xam neftin 1 barelinin qiyməti 128 dollar olmuşdur. 2014-cü ilin iyun ayında bu qiymət 115 dollar olaraq dəyişmişdir. 2015-ci ildən sonra isə neftin qiymətləri aşağı düşməyə başladı. 2015-ci ildə neftin qiymətlərinin aşağı düşmə səbəbi olaraq ABŞ-ın neft hasilatını artırması kimi göstərilir. Hal-hazırda Brent markalı xam neftin bir barelinin qiyməti 60 dollar civarında dəyişir.

Bu fəsildə bankların mənfəətliliyinin əsas amillərini qiymətləndirəcəyəm və onları iki böyük hissəyə bölmək olar: daxili və xarici amillər. Əvvəlcə daxili amillər araşdırılacaq. Daxili amillər bankların idarəetmə qərarları və siyasət məqsədlərinə bağlı olan göstəricilər kimi də təsnif edilə bilər. Daxili amillərə (mikroekonomik amillər də adlandırılır) depozitlər, kreditlər, kapital və bankların

həcmi misal göstərmək olar. Xarici amillər bankın idarəetmə nəzarətindən kənar olan göstəricilərdir. Onlar bankın fəaliyyətinə və əməliyyatlarına təsir göstərən ekoloji və iqtisadi şəraitlə bağlıdır. Xarici amillər ÜDM, bazar kapitalizasiyası, rəqabət, inflyasiya, pul siyasəti, faiz dərəcələri, məzənnə

rejimi və s. daxil olmaqla makroiqtisadi göstəricilərdən ibarətdir. Bankın fəaliyyətinə təsir edən ən vacib xarici faktorlardan biri də dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul siyasətidir.

Bankın mənfəətliliyinə təsir edən daxili amillər: Haslem (1969) ABŞ Federal Ehtiyatlar Sisteminə daxil olan bütün bankların maliyyə hesabatlarını topladı və maliyyə əmsallarının bir çoxunun xüsusilədə, kapital adekvatlığı əmsalının, kreditin həcmi, bankın həcmi və faiz dərəcələrinin bankın rentabelliği ilə gözlə görünə biləcək dərəcədə əlaqəli olduğunu aşkar etdi. Wall (1985) isə bazarda qiymətli kağızların investisiyasının və bankın əmanət əmsalının rentabelliği əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini ifadə etmişdir. (Wall, 1985, ss. 240-256)

Bourke (1989) bankın rentabelliği ilə bağlı amilləri təhlil etmiş və belə qərara gəlmişdir ki, əgər sərmayə qoyulan banklar tərəfindən daha az riskli, ucuz fondlara və keyfiyyətli aktivlərə üstünlük verilərsə, kapital əmsalı bankların rentabelliyinə müsbət təsir edər. (Bourke.P, 1989, ss. 65-79)

Guorong et al. (2003), Hong Kongda bankların mənfəətliliyinə təsir edən amilləri ölçmək üçün araşdırma aparılmış və nəticədə 1992-ci ildən 1996-cı ilə qədər olan makroiqtisadi mühitin bankların rentabelliğində əsas rol oynadığı aşkar edilmişdir. Həmçinin araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki bankın

rentabelliyyində ümumi aktivlərdə kredit və depozitlərin payının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. (Guorong. J, 2003, ss. 150-162)

Goddard (2004), bankın həcmi və rentabelliği arasında əlaqəni müəyyən etməyə çalışmış və bankın həcmnin bankın rentabelliyinə təsir edə biləcəyini iddia etmişdir. O fikirləşirdi ki böyük banklar kiçik banklara nisbətən daha effektivdir və bankın həcmi böyüdükcə iqtisadi miqyası da artar. (Goddard. J, 2004, ss. 363-81)

Short (1979) da həmçinin bu fikirlə razılaşıır və bankların böyüklüüyünün kapital adekvatlıq əmsalına təsir etdiyini və həcmi böyük olan bankların daha az kapitalla daha çox gəlir əldə edə biləcəyini bildirirdi. (Short, 1979, ss. 209-219)

Vong et al. (2007), Macaoda beş fərqli bankın on beş illik dövrünün məlumatlarından (1993-2007) istifadə edilərək, bankın rentabellik faktorlarını müəyyənləşdirmək üçün araşdırma aparılmışdır. Daxili və xarici faktorları təhlil etmək üçün panel reqressiya modelindən istifadə edilmişdir. Onlar uzun müddətli dövrdə daha çox özəl kapitalla malik olan bankların daha davamlı olduğunu və belə olan halda daha çox mənfəətli olduğu qərarına gəlmişdilər. (Vong, 2007, ss. 93-113)

Sufian (2009) isə Malayziya banklarının gəlirliliyini araşdırmışdır. Tədqiqat nəticəsində 2000-2004-cü illər ərzində rentabelliğin aşağı səviyyədə olmasını kredit riski və kreditlərin yüksək səviyyədə konsentrasiyası ilə bağlı olduğu nəticəsinə gəlmişdir. Kapitallaşmanın daha yüksək səviyyəsi, yüksək əməliyyat xərcləri daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, nəticələr göstərir ki, yüksək inflyasiya Malayziya banklarının mənfəətliliyinə müsbət təsir göstərmişdir, baxmayaraq ki, iqtisadi artım bankların rentabelliyinə mənfi təsir göstərir. (Sufian, 2009, ss. 214-225)

Hoffmann (2011), ABŞ-ın bank sektorunu və onun rentabelliği ilə bağlı faktorları araşdırmışdır. 1995-2007-ci illər arasında 11,777 bankın məlumatlarından istifadə etmişdir. Onun tədqiqatları kapitalın adekvatlıq əmsalı və bankların rentabelliği arasında qeyri-xətti əlaqəni tapmışdır. (Hoffman, 2011, Vol. 2 No. 2)

Gremi (2013) Albaniyada bankların rentabellik əmsallarını araşdırmışdır. O 2005-2012-ci illər üçün ən əhəmiyyətli 12 bankın məlumatlarından istifadə etmişdir. Onun istifadə etdiyi dəyişənlər ROA (Aktivlərin gəlirliliyi), bankın ölçüsü, bank kreditləri, depozitlər və kredit risklərindən ibarət olmuşdur. Onun tədqiqatının nəticələrinə görə, bank depozitləri, bank kreditləri və bank faizləri rentabellik ilə düz mütənasib, kredit riski ilə isə tərs mütənasibdir. (Gremi, 2013) (Bax:cədvəl 1-ə)

Bankın mənfəətliliyinə təsir edən xarici amillər : Əvvəlcə Azərbaycan bank sektoruna mənfə təsir göstərən makroiqtisadi faktorları nəzərdən keçirəcəyəm. Səfərli və Gümüş (2012) Azərbaycanda bankların rentabelliyinə təsir göstərən daxili və xarici amilləri təhlil etmişlər. Həmçinin Panel data reqressiya analizlərindən istifadə edərək gəlirlilik faktorlarını müəyyən etməyə çalışmışdılar. Onların araşdırmaları nəticəsində ÜDM və inflyasiyanın bankların fəaliyyətinə mənfə təsir göstərdiyi aşkara çıxmışdır.

Vüqar Bayramov öz çıxışında qeyd etmişdir ki, devalvasiya Azərbaycanın bank sektoruna birbaşa mənfə təsir göstərir, çünki kommertiya bankları krediti müştərilərə həm USD, həm AZN ilə təmin edə bilirlər. Devalvasiya isə kredit faizlərini artırır. (Ağadadaşov, 2015)

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Naziri Samir Şərifov (2015) çıxışında qeyd etmişdir ki, devalvasiya maliyyə sektoruna xüsusilə də bank sektoruna mənfə təsir göstərmişdir.

“Fitch” Beynəlxalq Reyting Agentliyinin hesabatına əsasən devalvasiya Azərbaycanın bank sektorunun kapitallaşdırılmasına mənfə təsir etmişdir. “Biz hesab edirik ki mövcud vəziyyətdə Azərbaycanın milli valyutasının azalması bankların kapital riskini artıracaq”. (“Fitch” Beynəlxalq Reyting Agentliyinin 2-ci rüblük hesabatı) (Ratings, 2015)

Yuxarıda qeyd edilən fikirlər yerli iqtisadiyyatdan olan təhlillərdir, indi isə müxtəlif ölkələrdən və dünya təcrübəsindən olan fikirlərə nəzər salaq.

Gilbert and Rasche (1980), Ogunleye (1995), Demirgüç-Kunt və Huizinga (1999) Bankın fəaliyyəti ilə pul siyasəti arasındakı əlaqəni araşdırmışlar. Onlar qərara gəlmişdilər ki, pul siyasətinin əsas alətləri hesab edilən vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi bankın rentabelliyyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Molyneux and Thornton (1992), Demirgüç-Kunt və Huizinganın (1999) təcrübi sübutlarına əsasən yüksək faiz dərəcələri ilə rentabellik arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Onlar bildirirdilər ki, bu əlaqə inkişaf etmiş dövlətlərdə daha yüksəkdir. Lakin, Naceur (2003), faiz dərəcələri ilə bankın rentabelliği arasında mənfi əlaqə olduğunu iddia edirdi. (Thornton, 1992, ss. 1173-1178)

Ogunleye (2001) qeyd edirdi ki, faiz dərəcələri qalxdıqda və ya azaldıqda bankın rentabelliyyə 2 yolla təsir edir. Birincisi, faiz dərəcələri qalxdıqda bankın yeni aktivlərindən əldə etdiyi gəlirin həcmi artır. Gəlirlərin artım sürəti isə aktivlərin orta faiz dərəcələrinin cari bazar dərəcələrinə uyğunlaşmasından asılı olaraq dəyişir. İkincisi isə bankların qiymətli kağızlar, kreditlər və nağd pul vəsaitləri haqda olan qərarlarından asılı olaraq mənfəətliliyə təsir edir. (Ogunleye., 2001, ss. 57-77)

Demirgüç-Kunt və Huizinganın yenidən təcrübi sübutlarına əsasən bank rentabelliği ilə inflyasiya arasında da müsbət əlaqə olduğu aşkar edilmişdir. Onlar müəyyən etmişdilər ki bankın gəlirləri bankın xərclərinə nisbətə inflyasiya ilə daha çox artır.

Naceur (2003) isə yuxarıda qeyd edilən fikirləri təkzib edir. O bildirmişdi ki inflyasiyanın bankın rentabelliyyə vacib təsirləri yoxdur xüsusilə də Tunisdə. Onun təcrübi sübutlarına əsasən bank sektoru inflyasiyadan nə mənfəət qazanırlar nə də itirirlər. Belə olan halda inflyasiya ilə mənfəətlilik arasında əlaqələrin yenidən araşdırılmasına ehtiyac yaranır. (Naceur, 2003)

II FƏSİL: MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DEVALVASIYANIN TƏSİRLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA NƏTİCƏLƏR

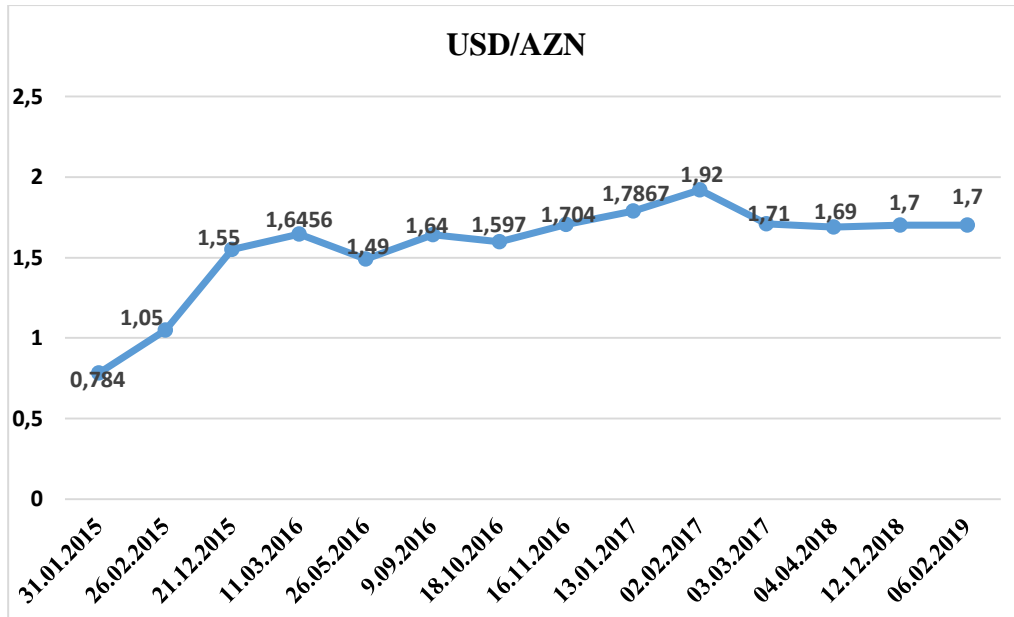
2.1. Neftin dünya qiymətlərinin araşdırılması və devalvasiyanın yaranması arasında qarşılıqlı əlaqə

Neft hasilatının artması, 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq tələbin təklifə nəzərən yuxarı həddi xam neft və neft məhsullarının qiymətlərinin azalmasına gətirib çıxartdı. Bu prosesin maliyyə institutları tərəfindən qlobal iqtisadi artıma müsbət təsir göstərəcəyi proqnozlaşdırılsa da bu dövrdə dünya iqtisadiyyatında nəzərəcarpacaq dəyişiklik baş vermədi.

2015 - ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri müəyyənlik, fond birjalarında isə volatillik artmış, iqtisadi artım zəifləmiş, qlobal risklər isə İEÖ (inkişaf etmiş ölkə)–də İEOÖ (inkişaf etməkdə olan ölkə) –dən daha çox görünürdü. Bundan əlavə siyasi tendensiyaların artması, xarici iqtisadi mühitin zəifləməsi, ölkə iqtisadiyyatında özəl və dövlət sektoru gəlirlərinin azalması nəticəsində bank sektorunun fəaliyyətinin və maliyyə sabitliyinin zəifləməsi ilə də xarakterizə olunur. Belə bir vəziyyətdə dünya neft qiymətləri daxil olmaqla, əmtəə qiymətlərinin aşağı düşməsi tendensiyası daha da güclənmiş və bəzi valyutaların dəyərini dəyərsizləşdirmə prosesini sürətləndirmişdir. Qlobal və regional səviyyədə baş verən kompleks iqtisadi proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiya etməsinə səbəb olmuş, xarici valyuta daxilolmalarının və müsbət saldonun azalmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan manatı 20 il ərzində 1994-cü ildən 2014-cü ilə kimi sabit valyuta olaraq öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Lakin 2015-ci ilin fevral ayının 21-də Mərkəzi Bank tərəfindən manatın məzənnəsi 1.05 olduğunu açıqladı. 0.78-nən müqayisədə manat 34% devalvasiya olmuş və dəyərini itirmişdir. İlin sonunda isə ikinci devalvasiyanın qığılımları görünməyə başladı.

2015-ci ilin dekabrın 16-da ABŞ Federal Ehtiyatlar Sistemi uçot dərəcələrinin baza faiz dərəcəsini illik 0.25% artırmaqla dolların dəyəri artmağa başladı və manat ikinci dəfə devalvasiya oldu.

Qrafik 1 :USD/AZN Məzənnə

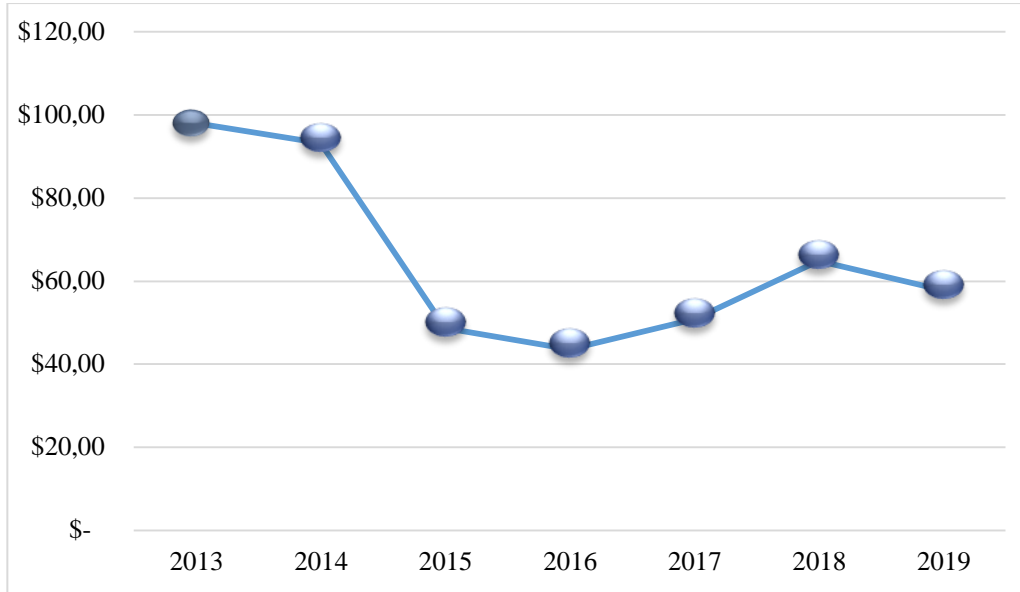

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2019 (<https://www.cbar.az>)

Mərkəzi Bank tərəfindən dekabr ayında həyata keçirilən devalvasiya nəticəsində manatın dəyəri dollara nisbətdə 1.043-dən 1.56-ə qədər qalxdı bu isə 49.6% demək idi. Manatın dəyəri davamlı olaraq aşağı düşməyə başladı və bu rəqəm 2016-cı il mart ayında maximum həddə 1.64-ə qədər qalxdı. May ayında isə ən aşağı həddi 1.49 oldu bunnan sonra isə İyun ayınan Sentyabr ayına qədər 1.49-dan 1.64-ə qədər yenidən yüksəldi. Oktyabrın yarısına kimi dolların dəyərində artım müşahidə olunmadı. 2017-ci ilin fevral ayının 2-də maximum həddə 1.92-ə qalxdı. 2018-ci ildən bu günə kimi isə 1USD=1.70AZN sabit olaraq davam edir.

Ümumi olaraq isə neft qiymətlərinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinin səbəblərindən biri neft bazarındakı təklifin artması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bu təklifin artmasında ən böyük hissə neft ixrac edən ölkələrin təklifi artırması ilə başlamışdır. Həmçinin ABŞ tərəfindən neft ixracına qoyulan məhdudiyətlərin aradan qaldırılması, sanksiyaların götürülməsi ilə İranın bazara çıxması və s. kimi amillər neftin qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. 2014-cü ilin iyun ayından başlayaraq neftin qiymətlərindəki düşüş 3 dəfəyə qədər çatdı və bununla da inkişaf edən ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsi və milli valyutaların dəyərin düşməsi ilə nəticələndi.

Qrafik 2 : Xam neftin orta illik qiyməti, \$

Mənbə : <https://www.macrotrends.net>

2013-cü ildən 2019-a kimi olan xam neftin qiymətlərinin illik orta qiyməti yuxarıdakı qrafikdə verilmişdir, göründüyü kimi xam neftin qiymətlərinin ən aşağı olduğu il 2015-2016-cı illər aralığındadır, belə ki, 2014-cü ilin əvvəlində neftin qiyməti \$93.14 çatmışdır, 2014-cü ildə ən yüksək olduğu qiymət \$107.95, ən aşağı olduğu isə \$53.45 olmuşdur. İllik faiz dəyişimi -45.55% olaraq qiymətləndirilmişdir. 2015-ci ildə ən yüksək və ən aşağı olduğu qiymət müvafiq olaraq \$61.43 və \$34.73-dir. Orta illik dəyişim faizi isə -30.70%-dir. 2016-cı ildə orta illik qiyməti \$43.58, orta illik faiz dərəcəsi isə 45.03% olmuşdur. 2019-cu ildə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq orta illik qiyməti \$57.73, orta illik faiz dərəcəsi 36.05%, il ərzində ən yüksək olduğu qiymət \$66.30, ən aşağı olduğu qiymət isə \$46.54

2.2. Baş vermiş devalvasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatında nəticələri

Devalvasiyanın müsbət nəticələri

Devalvasiyanın həyata keçirilməsi ölkənin valyutasının dəyərini itirməsidir, buna baxmayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatını üçün müsbət təsirləri də olmuşdur.

İdxalın azalması. Devalvasiya nəticəsində gündəlik istehlak mallarının, xüsusilə də malların istehsalında istifadə olunan xammalın idxaldan asılılığı ciddi

problemlər yaratmışdı. Bunlardan daha əhəmiyyətli hesab edilən çörək və un məhsullarının tərkib hissələrinin 80%-i idxaldan asılı olduğu üçün qiymətlərdə kəskin artıma gətirib çıxartdı.

Xarici məhsulların yüksək qiymətləri insanları yerli və ya xarici məhsulların alınması üçün bir seçim qarşısında qoydu. Şübhəsiz ki, insanlar yerli istehsalçıları stimullaşdıran və idxalı azaldılan yerli məhsullar üçün ödəmə etməyə başladılar. Azərbaycanda tütün məmulatları, sement, nəqliyyat vasitələri və hissələri, əczaçılıq, maşın və mexanik idxalı azaldıldı. Beləliklə, idxalı azaldılan bəzi yerli məhsulların istehsalı üçün stimullaşdırıcı başlanğıc oldu.

Qeyri-neft sektoru. Dünya bazarında neft qiymətlərinin aşağı olması qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri etdi . Azərbaycan iqtisadiyyatı devalvasiyadan öncə daha çox enerji resurslarının istismarından asılı idi. Bu vəziyyət devalvasiyadan sonra bir qədər dəyişdi.

2016 cı il yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-un dəyəri 43436,3 milyon manat olmuşdur ki bunun 28536,2 milyon manatı qeyri-neft sektorundan gəlmişdir. Baxmayaraq ki qeyri-neft sektoru neft sektoru kimi inkişaf etməmişdir. Ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyası istiqamətində aparılan ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına gətirib çıxartdı. Hesabat dövründə dağ-mədən sənayesində mis filizləri və konsentratları, gümüş, duz, gips və anhidrit kimi qeyri-neft sahələrində artım müşahidə olunmuşdur. 2016-cı ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində müvafiq məhsullar 6 milyard 482,3 milyon manat dəyərində istehsal edilib ki, bu da ötən ilin eyni dövründəkindən 0,7% çoxdur.

Sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərindən biri kimi müəyyən edilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəticəsində ərzaq məhsullarının istehsalı 4,3% artıb. Bundan əlavə hesabat dövründə toxuculuqda 2,7 dəfə, ağac məhsullarının 34,6%, poliqrafiya məhsullarında 12,7%, elektrik avadanlıqlarında 2,6 dəfə, kompüter və elektron məhsullarda isə 14,9% artım müşahidə olunmuşdur.

Hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatı, turizm, İKT, emal sənayesi əsas prioritet sahələr hesab olunur. Ölkədə kənd təsərrüfatında çalışanların sayı 44% -dən çoxdur. Ona görə də davamlı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, çoxsaylı islahatlar, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş yeni texnologiyaların tətbiqi sürətləndirilir. Kənd təsərrüfatı istehsalının artım tempi son 3 ildə orta hesabla 2,5% təşkil etmişdir. Hal-hazırda əhəmiyyətli dövlət proqramları qəbul edilir və ölkənin iqtisadiyyatının əsas sahələri hesab edilən əkinçiliyin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Ölkənin taxıl tələbatının 65%-i demək olarki ölkə daxilində istehsal olunaraq qarşı-lanır. Son vaxtlarda böyük təsərrüfat sahələri yaradılıb, məhsullar burada təxminən iki dəfə çox istehsal potensialına malikdir. Bu fakta baxmayaraq, biz ölkənin taxıl tələbatını qarşılamaq üçün hər il xarici ölkələrdən milyon tondan çox buğda, taxıl Azərbaycana gətirilir. Buna görə yeni layihələrin həyata keçirilməsi və yeni torpaqların dövriyyəyə daxil edilməsi yolu ilə bu malların idxalından asılılığımızı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır.

Şəkər zavodumuz xaricdən idxal edilmiş şəkər və xam şəkərə əsaslanır və bunun üçün 100 milyon dollardan çox pul xərclənir. Əgər Azərbaycanda şəkər çuğundu-runun yetişdirilməsinə nail olsaq, 100 milyon dolların Azərbaycandan kənara çıx-mamasını təmin edəcəyik.

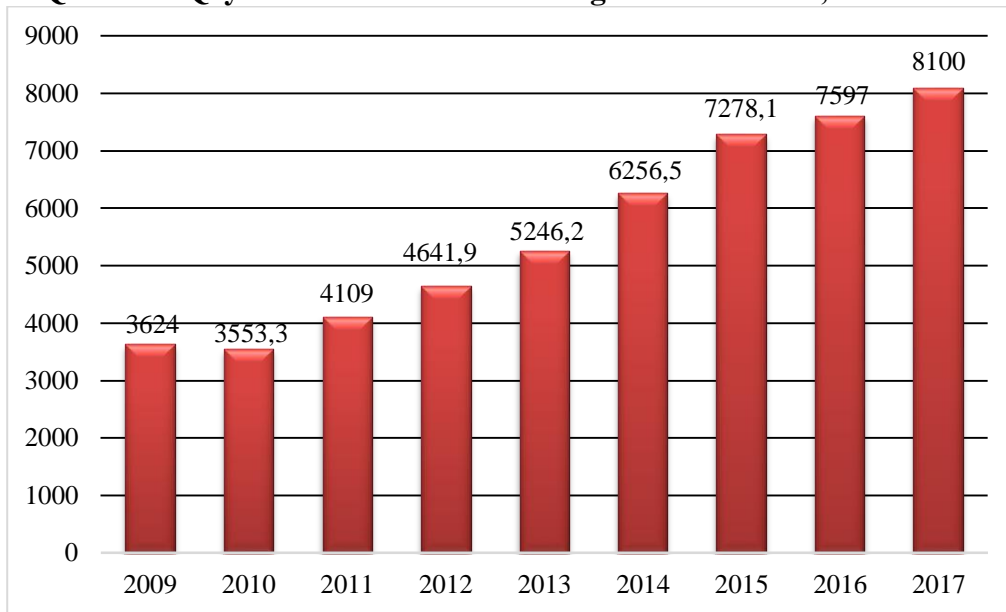
Azərbaycan çayı yüksək keyfiyyətlidir. Bu sahənin inkişafı baxımından ciddi işlər görülür. Yeni texnologiyalar çayçılıqda məhsuldarlığın artmasına kömək edəcəkdir. Azərbaycan çaydan tələbatını artıraraq onu idxal etməməklə təmin etməlidir.

Azərbaycanın gələcək iqtisadi rifahı, xüsusən qeyri-neft sektorunun inkişafı özəl sektorun fəaliyyətindən çox asılıdır. Son illərdə Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti təkmilləşdirilmiş, dövlət sektorunun dövlət tərəfindən dəstəklənməsini tədricən artıraraq sahibkarlığın sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında 120 milyon ABŞ dolları məbləğində imtiyazlı kreditlər sahibkarlığın inkişafı üzrə Milli Fond tərəfindən Azərbaycanda sahibkarlığın

inkişafına maliyyə dəstəyi kimi verilib. Ümumilikdə fond tərəfindən maliyyələşdirilən güzəştli kreditlər sayəsində çoxsaylı istehsal, emal və infrastruktur obyektləri istifadəyə verilmişdir.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biri turizmdir. Buna görə son illərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər və aparılan islahatlar turist axınına güclü təkan kimi mühüm rol oynamışdır. Ölkənin turizm potensialından düzgün istifadə edilməsi ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payının artmasına səbəb olacaqdır.

Qrafik 3 : Qeyri-neft sektorunun büdcə gəliri dinamikası, mln manat

Mənbə : Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən illər üzrə müəllif tərəfindən yaradılmışdır

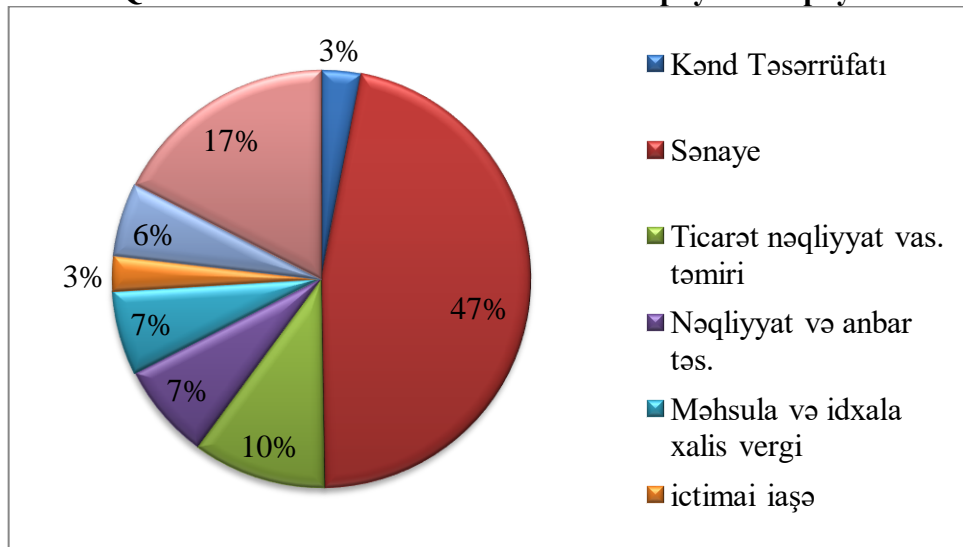
Devalvasiyanın mənfi nəticələri:

ÜDM. 2016 cı ildə ÜDM məhsul MB–ın məlumatına əsasən 59987,7 milyon manat olmuşdur bu isə əvvəlki illərə nəzərən 3.8% azalma demək idi. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un dəyəri isə 6223.8 manat olmuşdur. Bunun 65.7%- i (39403,1 milyon manatı) qeyri-neft sektoruna, 34.3 faizi (20584,6 milyon manatı) isə neft-qaz sektorunun payına düşmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən əlavə dəyərin 22.4%-i sənayedə, 10.8% - i sosial xidmətdə, 6.2% -i ticarətdə, nəqliyyatın təmirində, 6%-i tikintidə, 4.1%

nəqliyyatda, 3,4% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 1.4% turizm, mehmanxana və restoranlarda, 11% -i isə İKT sahələrindədir.

2019- cu ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un dəyəri isə 601,1 manat olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 19.02.19 cu il məlumatına əsasən ÜDM-un 3% kənd təsərrüfatının, 45.9% sənayenin, 10.2%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin, 7.3% nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 6.4% məhsula və idxala xalis vergilərin, 2.7% ictimai iaşənin, 5.6% tikintinin, 17.2% isə digər sahələrin payına düşür.

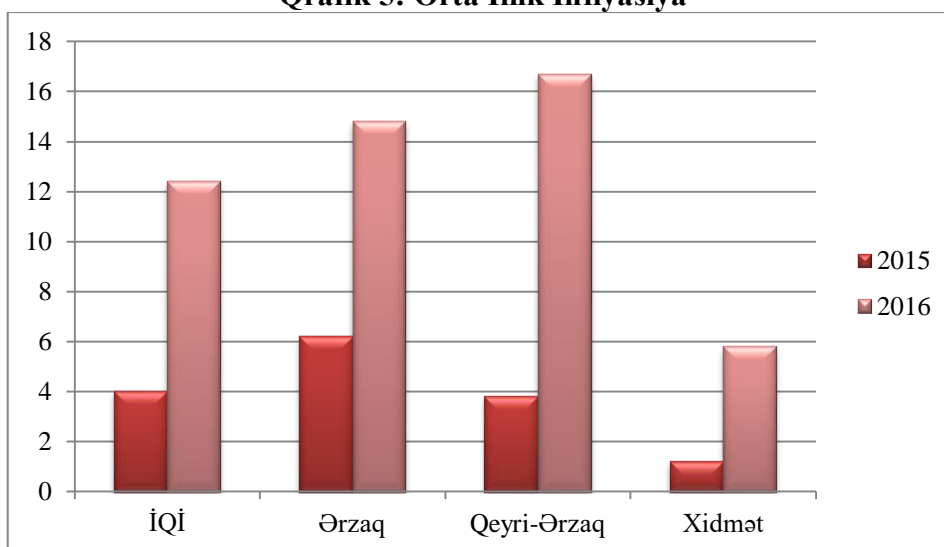
Qrafik 4 : 2019-cu il ÜDM sahələr üzrə paylanma payı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az>)

İnflyasiya. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2016- cı ildə orta illik inflyasiya dərəcəsi 12.4% olmuşdur. İstehlakçı qiymətləri indeksi (İQİ), yəni ərzaq məhsullarında 14.8%, qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərində 16.7%, xidmətlərdə isə illik inflyasiya 5.8% olmuşdur.

Qrafik 5: Orta İllik İnflyasiya

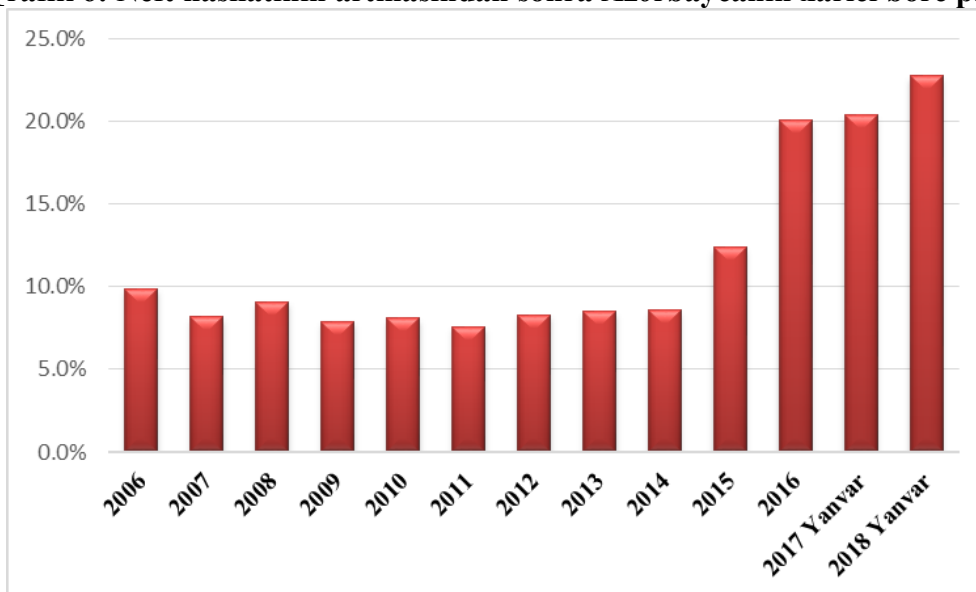

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən yaradılmışdır

Tarif Şurası tərəfindən dövlət tənzimlənməsi yolu ilə elektrik enerjisi, su və qaz istehlakı tariflərində dəyişikliklər inflyasiyaya yüksək təsir göstərir.

Xarici Borc. Azərbaycanın xarici borcları əsasən Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi və digər maliyyə şirkətləri tərəfindən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Azərbaycanda ÜDM-də xarici borcun payının artması iki əsas səbəbdəndir.

Qrafik 6: Neft hasilatının artmasından sonra Azərbaycanın xarici borc payı

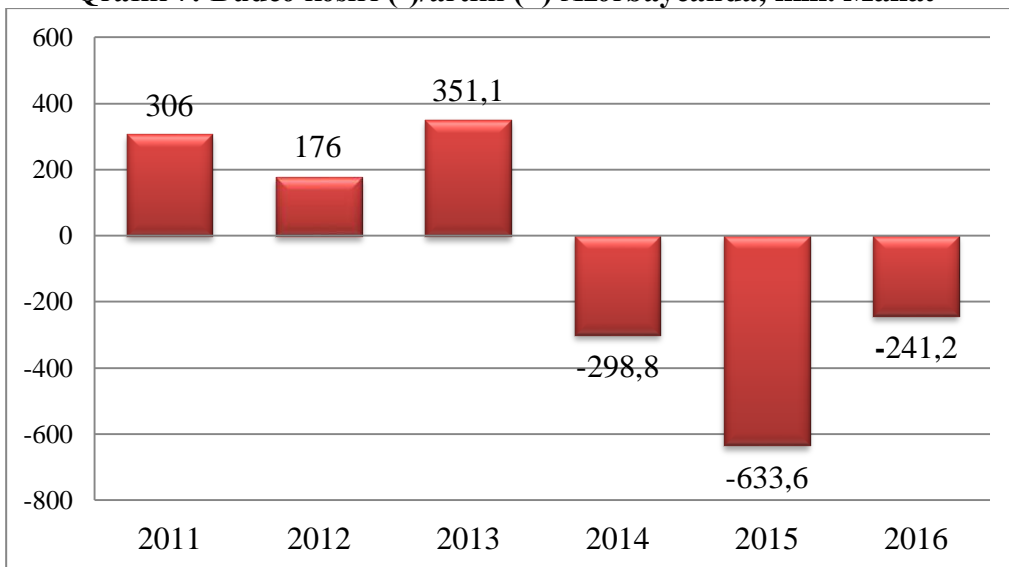

Mənbə: İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, 2018 (www.cesd.az)

İlkin səbəb iki kəskin devalvasiyadan sonra milli valyutanın dəyərdən düşməsi, ikincisi isə neftin ixracından gəlirlərin azaldılması sayəsində ölkənin xarici borc tələbi artmışdır. ÜDM yerli valyuta-manatla hesablanır, lakin xarici borc əsasən ABŞ dolları ilə olduğundan devalvasiya Azərbaycan üçün xarici borcun ÜDM-ə nisbətini artırdı. (Mərkəzi, 2018)

Büdcə kəsiri. 2014-cü ilin dekabr ayında vergilər, dövlət müəssisələrindən gəlirlər, gömrük rüsumları, xarici yardımlar və kapital gəlirləri daxilində dövlət gəlirləri maksimum 18400,5 milyon manata çatmışdır. Lakin devalvasiyadan sonra vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. 2015-ci ildə dövlət gəlirləri və xərcləri müvafiq olaraq 17153,2 milyon manat və 17786,8 manat, 2016-cı ildə 17501,2 milyon manat və müvafiq olaraq 17742,4 milyon manat təşkil etmişdir. 2016-cı ildə büdcə kəsirinin göstəricisi 241,2 milyon manat təşkil edib. (Nazirliyi, 2015)

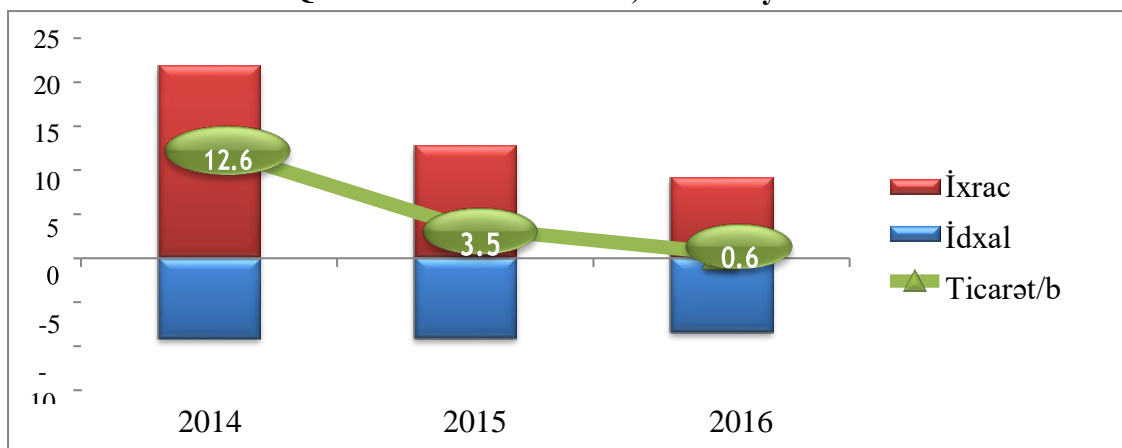
Qrafik 7: Büdcə kəsiri (-)/artım (+) Azərbaycanda, mln. Manat

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (<http://www.maliyye.gov.az>)

Xarici Ticarət Balansı (ticarətin profisiti azalıb). Azərbaycanda ticarətin profisiti çox olsa da, 2014-cü ildən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, xarici ticarət dövriyyəsi 17,6 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bunlardan 9,1 milyard dolları ixrac, qalan 8,5 milyard isə idxalın payına düşür.

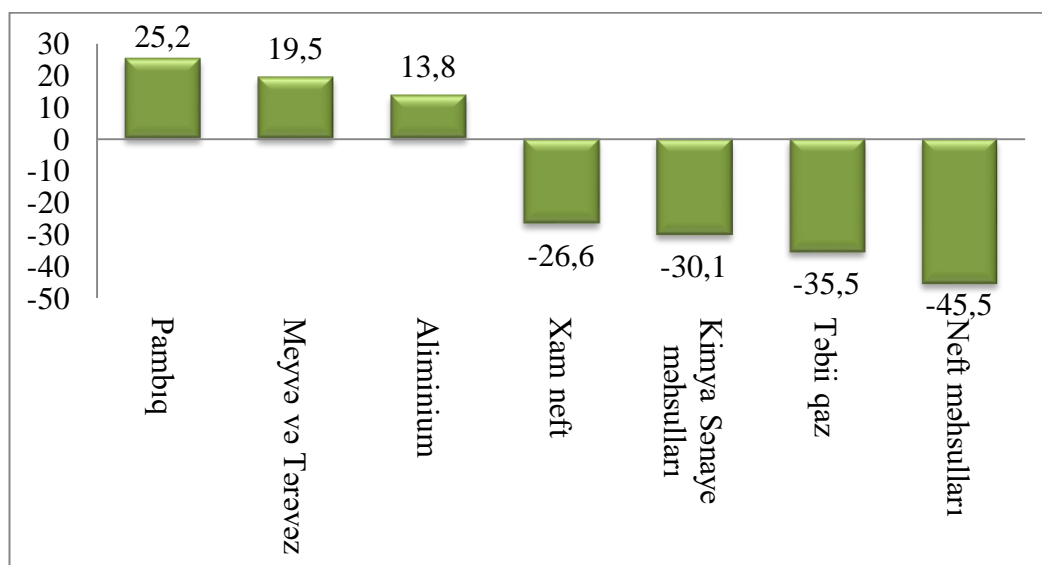
Qrafik 8: Ticarət balansı, USD. mlyd

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

2016-cı ildə mal ixracatı ölkənin ixracında mühüm rol oynayan neft sektoru sayəsində 28,2% azalıb. Beləliklə, xam neft və neft məhsullarının ixracı azalmışdır, meyvə-tərəvəz, pambıq, alüminium, qara metallar və onların istehsalı olan məhsulların ixracı isə artmışdır.

Qrafik 9: 2016-cı ilə qədər mal ixracının dəyişməsi, əvvəlki ilə görə, %

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

2.3. Müasir şəraitdə neft qiymətlərinin və devalvasiyanın bank sektoruna təsirinin qiymətləndirilməsi modelləri

Hipotezis 1.

H1.0: Devalvasiyanın bank sektorunda müsbət təsirləri

H1.1: Devalvasiyanın bank sektorunda mənfi təsirləri

Hipotezis 2.

H2.0: Neft qiymətlərinin bank sektorunda müsbət təsirləri

H2.1: Neft qiymətlərinin bank sektorunda mənfi təsirləri

Regressiya modelinin asılı dəyişənləri:

Rentabelliği ölçmək üçün 2 dəyişəndən istifadə olunacaq, ROE və ROA. Asılı dəyişənlər bank sektorunun mənfəətlilik dərəcəsini ölçmək üçün istifadə olunur.

Cədvəl 2: Regressiya modelinin asılı dəyişənləri

Dəyişənlər	Xarakteristikası	Formula
ROA	Aktivlərin gəlirliliyi	Xalis mənfəət/Aktivlərin ədədi ortası
ROE	Kapitalın gəlirliliyi	Xalis mənfəət/Ümumi kapital

Mənbə :Müəllif tərəfindən yaradılmışdır

Aktivlərin gəlirliliyi (Return on Asset) - bankın aktivlərinin mənfəətlilik qabiliyyətini ölçən maliyyə əmsalıdır. Belə ki, ROA-su yüksək faiz olması bankın mənfəətlilik qabiliyyətini göstərir, nə qədər çox olarsa o qədər mənfəətliliyi yüksəkdir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{Aktivlərin gəlirliliyi} = \text{Xalis mənfəət} / \text{Aktivlərin ədədi ortası}$$

Kapitalın gəlirliliyi (Return on Equity) - bankın sahibkar kapitalından əldə etdiyi mənfəəti ölçmək üçün istifadə olunan maliyyə əmsalıdır. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{Kapitalın gəlirliliyi} = \text{Xalis mənfəət} / \text{Kapitalın ədədi ortası}$$

Regressiya modelinin asılı olmayan dəyişənləri:

Aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq asılı olmayan dəyişənlər neft qiymətləri, LTD (Əmanətin Kredit Əmsalı), həcmi və devalvasiya olduğu müəyyən olunmuşdur. Asılı olmayan dəyişənlərin 2 növü - açıqlayıcı dəyişən və nizamlanan dəyişən tədqiqat işində müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat işində açıqlayıcı dəyişən olaraq neft qiyməti və devalvasiya olaraq müəyyən olunmuşdur.

Neft qiyməti - qeyd olunduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatında neft gəlirləri aparıcı rol oynayır. Neft qiyməti Azərbaycan bank sektorunda bankın mənfəətliliyinə təsir edən ən vacib xarici faktordur. Azərbaycan neft və neft məhsullarını ABŞ dolları ilə ixrac edir və bu pulları Azərbaycan Manatına çevirir. Neft qiymətləri (dollara) və devalvasiya (ABŞ dollarına qarşı AZN məzənnəsi) arasındakı mükəmməl korrelyasiya nəticəsində biz neft qiymətini Azərbaycan Manatına çeviririk.

Devalvasiya – daxili iqtisadiyyatın neftdən asılı olması səbəbilə dünya neft bazarında baş verən neqativ dəyişikliklər Azərbaycanın neftdən gəlirlərində olan defisiti kompensasiya etmək məqsədilə devalvasiya həyata keçirilir. Devalvasiyanın bank sektoruna mənfi təsir edəcəyi də gözləniləndi.

Bankın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq nizamlanan dəyişənlər aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir:

Cədvəl 3 : Regressiya modelinin nizamlanan dəyişənləri

Dəyişənlər	Xarakteristikası	Formula
SKƏ	Shareholder Equity Ratio (Sahibkarın Kapital Əmsalı)	Ümumi Kapital/ Ümumi Aktiv
ƏKƏ	Loan to Deposit Ratio (Əmanətin Kredit Əmsalı)	Ümumi Kredit/ Ümumi Deposit
HLD	Logarithmic value of Size (Həcmi loqaritmik dəyəri)	Log (1+ Ümumi Aktiv)

Mənbə :Müəllif tərəfindən yaradılmışdır

Dəyişənlər aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

Sahibkarın Kapital Əmsalı (SER) - bu əmsal bankın aktivlərinin nə qədərinin sahibkar kapitalı hesabına maliyyələşdiyini göstərir. Sahibkarın Kapital Əmsalının artımı bankın maliyyə strukturunun kapital baxımından daha da gücləndiyinin və maliyyə riskinin azaldığının göstəricisidir. Sahibkarın Kapital Əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır və faizlə göstərilir:

$$\text{Sahibkarın Kapital Əmsalı} = \frac{\text{Ümumi Kapital}}{\text{Ümumi Aktiv}}$$

Əmanətin Kredit Əmsalı (LTD) - depozitin dövriyyəsini hesablamaq üçün istifadə olunur. Əgər bu əmsal 1-dən aşağı olarsa bank heç bir xarici borc olmadan müştərilərə kreditlərin verilməsi üçün öz depozitlərinə güvənir. Əgər əmsal 1-dən böyük olarsa bu o deməkdir ki, banklar digər mənbələrdən kreditləşməni təmin edib. Bu isə ya səhmdar kapitalı hesabına ya da xarici borc hesabına formalaşır. Problemlili kreditlərin artacağı təqdirdə əmsalın yüksək olması ehtiyat ayırmalarının artmasına, bu isə bankın kapital kəsrinə səbəb olur. Əmanətin Kredit Əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır :

$$\text{Əmanətin Kredit Əmsalı} = \frac{\text{Ümumi Kredit}}{\text{Ümumi Deposit}}$$

Bankın həcmi : Bu bir faktdır ki, iqtisadi və qeyri-iqtisadi miqyasda bankın ölçüsü əhəmiyyətli rol oynayır (Naceur and Goaid, 2008). Əgər sənaye iqtisadi miqyasdan asılıdırsa böyük banklar daha səmərəli hesab olunur və onlar qiymət baxımından daha həssas olaraq xidmət təklif edirlər (Rasiah, 2010a). İqtisadi miqyasda hər məhsula düşən maya dəyəri azaldıqca satış artır, qeyri-iqtisadi miqyasda isə əksinə maya dəyəri artdıqca satışlar da artır. Bankın rentabelliği ilə bankın ölçüsü arasında olan əlaqə onun optimal ölçüsündən asılı olaraq həm müsbət həm də mənfi ola bilər.

Modelin qiymətləndirmə prosesi

Eviews software programından istifadə edilərək aşağıdakı reqressiya modelləri qiymətləndiriləcək:

$$ROA_{i,n} = \alpha + \beta_1(NEFT)_{i,n} + \beta_2(DEV)_{i,n} + \beta_3(\text{ƏKƏ})_{i,n} + \beta_4(SKƏ)_{i,n} + \beta_5(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 1 – cədvəl 7)

İlk modelimiz olmasına baxmayaraq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi neft qiymətləri və devalvasiya (USD-nin AZN-ə mübadilə dərəcəsi) arasında mükəmməl neqativ korrelyasiya (99%) mövcud olduğuna görə biz USD ilə olan neft qiymətini AZN-ə çevirdik və aşağıdakı modelləri aldıq.

$$ROA_{i,n} = \alpha + \beta_1(NEFTAZN)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 2 – cədvəl 8)

Bu modeldə əvvəlki model ilə müqayisədə neft qiymətində AZN (DEV)-dən istifadə etdik.

$$ROA_{i,n} = \alpha + \beta_1(DEV)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 3 – cədvəl 9)

$$ROA_{i,n} = \alpha + \beta_1(NEFT)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 4 – cədvəl 10)

$$ROE_{i,n} = \alpha + \beta_1(NEFTAZN)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 5 – cədvəl 11)

$$ROE_{i,n} = \alpha + \beta_1(DEV)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 6 – cədvəl 12)

$$ROE_{i,n} = \alpha + \beta_1(NEFT)_{i,n} + \beta_2(\Theta K\Theta)_{i,n} + \beta_3(SK\Theta)_{i,n} + \beta_4(HLD)_{i,n} + \varepsilon$$

(model 7 – cədvəl 13)

Burda,

α - Sabit

β_1 -5 – Reqressiya modelinin əmsalları

ε – Xəta müddəti

Data

Dataların mənbəyindən asılı olaraq dataların 3 növü var: Çarpaz-kəsik verilənləri, Zaman sıraları və Panel verilənlər:

2 ci data analizi 2012-2015 ci vaxt aralığı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məlumatlar seçilmiş bankların maliyyə hesabatlarından istifadə edilərək (balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı) bankların rəsmi saytlarından və MB tərəfindən hazırlanan dövrü analizlərdən istifadə edilmişdir. Həmçinin neft qiymətlərinin məlumatları ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyasının rəsmi saytıdan əldə edilmişdir.

Cədvəl 4 də bütün dəyişənlər üçün təsviri statistik analiz göstərilmişdir. Ən yüksək standart uzaqlaşma NEFT və NEFTAZN-də uyğun olaraq 18.186 və 9.695-dir.

4 il ərzində neft qiymətlərində olan fərqlər nəticəsində NEFT və NEFTAZN-nin məlumatlarında böyük dəyişikliklər var, 2012- ci ildən 2015-ə qədər. Həmçinin devalvasiyanın standart kənarlaşması və ortası arasında da böyük fərq olduğunu görə bilərik bu isə 4 il ərzində valyuta məzənnəsində baş verən dəyişikliklərin nəticəsidir. Digər dəyişənlərin standart uzaqlaşması isə onların ortalarına demək olar ki, yaxındır.

Təsviri Statistik Analiz:

Dəyişənlərin təsviri statistik analizi aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

Cədvəl 4: Təsviri Statistik

Dəyişənlər	Müşahidə	Orta	Std. Uzaq.	Min	Max
AG (ROA)	141	0.0107	0.021	-0.1453	0.0815
KP (ROE)	141	0.0563	0.116	-0.1786	0.3909
NEFT	4 ⁴	86.558	18.186	48.660	97.984
DEV	4 ⁵	0.8298	0.095	0.7844	1.0285
NEFTAZN	4 ⁶	70.122	9.695	50.049	76.872
ƏKƏ	141	2.3589	2.386	0.4696	13.949
SKƏ	141	0.2399	0.175	0.0002	0.9485
HLD	141	6.9062	0.087	6.7906	7.0317

Korrelyasiya Analizi

Korrelyasiya əmsalı 2 və daha artıq dəyişən arasındakı statistik əlaqəni təsvir edir.

Bir dəyişənin dəyişməsi nəticəsində digərlərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Dəyişənlər arasındakı əlaqə əmsallarla müəyyən olunur və bu əmsallar əlaqənin xarakterindən asılı olaraq mənfi və ya müsbət qiymət ala bilər. Mənfi korrelyasiya zamanı bir dəyişənin azalması digərlərinin artmasına və ya əksinə olaraq təsir edir.

Korrelyasiya əmsalı -1 və 1 aralığında qiymətlər alır. Əgər əmsallar arasındakı əlaqə 1-ə yaxınlaşırsa deməli iki dəyişən arasındakı əlaqə güclüdür əksinə olaraq 0-a yaxınlaşırsa deməli dəyişənlər arasındakı əlaqə zəifləyir. Korrelyasiya əmsalı 0 olarsa deməli 2 dəyişən arasında əlaqə mövcud deyildir. Əmsal 0 və 0.50 arasında dəyişərsə, müsbət zəif əlaqə -0.50 və 0 arasında dəyişərsə onda mənfi zəif əlaqə mövcuddur. Əgər korrelyasiya əmsalı 0.50-0.90 arasında dəyişərsə müsbət güclü əlaqə -0.90 və -0.50 arasında dəyişərsə mənfi güclü əlaqə vardır. Korrelyasiya əmsalı 0.90 və 1.00 arasında dəyişərsə iki dəyişən arasında müsbət mükəmməl korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. -1.00 və -0.90 arasında olarsa o zaman iki dəyişən arasında mənfi mükəmməl əlaqə mövcuddur.

Bu tədqiqatda korrelyasiya analizi bütün dəyişənlər arasındakı əlaqəni ölçmək və onlar arasında kollinearlıq probleminin olub olmaması üçün aparılmışdır.

Bankların rəsmi saytlarından toplanan məlumatlardan istifadə edərək, matrix formasında korrelyasiya əmsalları cədvəl 5-dəki kimi göstərilir.

Cədvəl 5-də korrelyasiya analizi Eviews software proqramı ilə hesablanmışdır. Cədvəldən də görüldüyü kimi NEFTAZN və DEV arasında mənfi mükəmməl korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. NEFT və NEFTAZN arasında isə müsbət mükəmməl korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Kollinearlıq problemi var ona görə də biz əvvəlki modelimizi dəyişdik, kollinearlıq problemi o zaman baş verir ki, korrelyasiya əmsalı -1 və ya 1-ə yaxın olsun.

Cədvəl 5: Bütün dəyişənlər üçün Korrelyasiya Analizi

	ROA	ROE	DEV	NEFT	NEFTAZN	LTD	SER	LSIZE
ROA	1							
ROE	0.9	1						
DEV	-0.054	-0.123	1					
NEFT	0.052	0.124	-0.995	1				
NEFTAZN	0.052	0.124	-0.988	0.999	1			
ƏKƏ	-0.157	-0.191	0.011	-0.009	-0.008	1		
SKƏ	0.05	-0.143	0.006	-0.011	-0.013	0.438	1	
HLD	0.066	0.001	0.682	-0.693	-0.693	0.049	0.064	1

Devalvasiya ROA və ROE ilə mənfi zəif korrelyasiya əlaqəsinə malikdir. Bu o deməkdir ki, devalvasiyanın aşağı faiz dərəcəsində ROA və ROE rentabellik əmsalları yüksək olur. Devalvasiya həmçinin NEFT və NEFTAZN ilə də mənfi mükəmməl korrelyasiyaya (həm dollar həm də AZN), LTD və SER ilə müsbət zəif korrelyasiyaya, LSIZE ilə isə müsbət güclü korrelyasiya əlaqəsinə malikdir.

LTD əmsalı (ƏKƏ) asılı dəyişənlərlə ROA və ROE ilə həmçinin asılı olmayan dəyişənlərin bəziləri ilə (neft qiyməti) mənfi zəif korrelyasiya əlaqəsinə malikdir. Eyni zamanda DEV, SER, LSIZE ilə də müsbət zəif korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur.

Sahibkarın Kapital Əmsalı (SER/SKƏ) - ROE və neft qiyməti ilə mənfi zəif korrelyasiyaya, ROA, devalvasiya və LTD əmsalı ilə isə müsbət zəif korrelyasiya əlaqəsinə malikdir. ROA-ya müsbət zəif korrelyasiya onu göstərir ki, ümumi aktivlərin yüksək olduğu halda sahibkar kapital əmsalı aşağı düşür.

Regressiya analizinin nəticələri:

İlk olaraq birinci modelimizi qiymətləndirəcəyik. ROA üçün regressiya modeli qiymətləndirilmiş və cədvəl 6-da qeyd edilmişdir. Bu cədvələ əsasən ən

vacib statistik açıqlayıcı dəyişənlər NEFT, DEV, ƏKƏ, HLD olmuşdur. Yalnız bir asılı olmayan dəyişən (SKƏ) SER statistik əhəmiyyəti olmadığı sübut olunmuşdur.

Regressiya modelimizə nəzər saldıqda bütün dəyişənlər (SER istisna) əhəmiyyətlidir. Gözləniləndi kimi neft qiyməti əmsalı müsbətdir, bu o deməkdir ki, neft qiymətlərinin yüksək olduğu halında ROA- aktivlərin gəlirliliyinə müsbət təsir göstərir. Digər bir əhəmiyyətli dəyişən olan devalvasiya əmsalına baxsaq onun da müsbət olduğunu görə bilərik. Bununla belə bu əmsal mənfi olmalıdır. Manatın yüksək məzənnəsində gəlirliliyə birbaşa müsbət təsir edir bu isə gözlənilən deyil. Bu nəticə devalvasiya və neft qiymətləri arasında olan güclü korrelyasiya əlaqəsinə görə alınmışdır. Başqa bir əhəmiyyətli əmsal olan ƏKƏ (LTD) əmsalına baxsaq onun da gəlirlilik ilə neqativ əlaqəsi olduğunu görürük. HLD (LSİZE) da həmçinin əhəmiyyətli dəyişəndir. HLD (LSİZE) əmsalı müsbətdir bu o deməkdir ki, bankın aktivlərinin həcmi artdıqca gəlirlilik faizi də artmış olur.

Cədvəl 6 : Model 1 Regressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-0.340358	-16.53622	0.0000
NEFT	0.000465	5.884250	0.0000
DEV	0.031985	2.068026	0.0414
ƏKƏ	-0.000650	-2.529838	0.0131
SKƏ	0.065227	1.259747	0.2108
HLD	0.039115	5.660877	0.0000
R-kvadratı			0.424176
Düz. R- kvadratı			0.151417
Standart xəta			0.019976
F-statistik			1.555130
Eht. (F-statistic)			0.036806
Durbin-Watson stat			2.007221

ROA üçün qurulmuş ikinci model cədvəl 7-də qeyd edilmişdir. Bu modeldə neft qiymətində AZN-dən istifadə edəcəyik. Bu modeldə də SKƏ (SER) istisna olmaqla bütün digər dəyişənlər əhəmiyyətlidir.

Dəyişənlərə tək-tək baxsaq bunların statistik əhəmiyyətinin 1% olduğunu nəzərə alınmalıdır (SER istisna). NEFTAZN ilə ROE düz mütənasibdir, bu bankların mənfəətliliyinin neft qiymətindən asılılığını dolayı izah edir. SKƏ (SER) statistik əhəmiyyəti olmadığı üçün rentabelliyyə həç bir təsiri yoxdur. HLD (LSIZE) əhəmiyyətli dəyişəndir və ROA üçün müsbət əmsaldır və onunla izah edilirki bankın həcmi artdıqca rentabellik də artır.

Cədvəl 7: Model 2 Reqressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-0.314549	-9.444786	0.0000
NEFTAZN	0.000563	17.011897	0.0000
ƏKƏ	-0.000646	-2.523646	0.0133
SKƏ	0.065312	1.267025	0.2082
LSIZE	0.039328	5.933174	0.0000
R-kvadratı			0.424171
Düz. R- kvadratı			0.160249
Standart xəta			0.019872
F-statistik			1.607184
Eht. (F-statistic)			0.027739
Durbin-Watson stat			2.006557

Avtokorrelyasiya iki dəyişən arasında əlaqənin olmadığını göstərir. Avtokorrelyasiyanı ölçmək üçün isə Durbin-Watson meyarından istifadə edilir. Avtokorrelyasiya halında DW=4 ə, olmadıqda isə Durbin Watson meyarı 2-ə bərabər olur. Bizim modelimizdə meyar 2.006 olduğu üçün modelimiz statistik cəhətdən əhəmiyyətli hesab etmək olar. Həmçinin $R^2=0.4241$ görə ROA-nın variyansı 42.41% dir.

Növbəti reqressiya modelimiz cədvəl 8-də göstərilmişdir. Bu cədvələ əsasən statistik əhəmiyyəti olan dəyişənlər DEV, HLD (LSIZE) və ƏKƏ (LTD) əmsalındır. Yalnız SKƏ (SER) statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz dəyişəndir və ROA ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Gözləndiyi kimi devalvasiya əmsalı ROA ilə neqativ əlaqəyə malikdir. Manatın məzənnəsi artdıqda rentabelliyyə mənfi təsir göstərir. Həmçinin LTD əmsalının P-dəyəri göstərirkki rentabellik ilə neqativ əlaqəsi mövcuddur. LSIZE statistik əhəmiyyətli dəyişəndir və həcm artdıqca rentabelliği də artırır.

Cədvəl 8 : Model 3 Reqressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-0.214722	-7.170997	0.0000
DEV	-0.055602	-16.71643	0.0000
ƏKƏ	-0.005588	-2.431612	0.0169
SKƏ	0.064887	1.255743	0.2123
HLD	0.037269	6.731815	0.0000
R-kvadratı			0.422591
Düz. R- kvadratı			0.157945
Standart xəta			0.019899
F-statistik			1.596817
Eht. (F-statistic)			0.029453
Durbin-Watson stat			2.000798

ROA üçün sonuncu və növbəti modelimiz müxtəlif asılı olmayan dəyişənlərlə cədvəl 9-da göstərilmişdir. Bu cədvəldə statistik əhəmiyyətli dəyişənlər NEFT, LSIZE və LTD əmsalındır. Yalnız SKƏ (SER) statistik əhəmiyyəti olmayan dəyişəndir. Gözləndiyi kimi neft qiyməti ilə ROA müsbət əlaqəyə malikdir. Neft qiyməti aşağı düşəndə rentabellik də aşağı düşür. LTD əmsalı ilə ROA arasında mənfi əlaqə mövcuddur. LSIZE isə həmçinin əhəmiyyətli dəyişən olub müsbət əlaqəyə malikdir. Bankın aktivlərinin artması rentabelliği artırır.

Cədvəl 9 : Model 4 Reqressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-0.298270	-11.19124	0.0000
NEFT	0.000299	29.49824	0.0000
ƏKƏ	-0.000625	-2.505977	0.0139
SKƏ	0.065174	1.263416	0.2095
HLD	0.038944	6.740220	0.0000
R-kvadratı			0.423969
Düz. R- kvadratı			0.159955
Standart xəta			0.019875
F-statistik			1.605856
Eht. (F-statistic)			0.027953
Durbin-Watson stat			2.003566

Bizim növbəti modellərimiz ROE üçün qiymətləndirilmiş və cədvəl 10-da qeyd edilmişdir. Bu modelimizdə biz neft qiymətini AZN ilə götürürük. Cədvələ əsasən iki dəyişən statistik əhəmiyyətli dəyişən, iki dəyişən (LTD əmsalı və SER) ROE üçün statistik əhəmiyyət kəsb etmir.

Neft qiyməti (AZN) ilə ROE müsbət əlaqəyə malikdir. Bankın mənfəətliliyinə dolayı yolla təsir edir. LSIZE isə həmçinin əhəmiyyətli dəyişən olub müsbət əlaqəyə malikdir.

Cədvəl 10 : Model 5 Reqressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-1.502338	-16.47538	0.0000
NEFTAZN	0.003476	39.26640	0.0000
ƏKƏ	-0.001617	-0.811863	0.4189
SKƏ	0.161536	0.849754	0.3976
HLD	0.185334	9.069607	0.0000
R-kvadratı			0.517509
Düz. R- kvadratı			0.296367
Standart xəta			0.097321
F-statistik			2.340170
Eht. (F-statistic)			0.000276
Durbin-Watson stat			2.043701

Növbəti reqressiya modelimiz cədvəl 11-də göstərilmişdir. Bu cədvələ əsasən statistik əhəmiyyəti olan dəyişənlər DEV, LSİZE, SER və LTD əmsalı isə statistik cəhətdən əhəmiyyətsiz dəyişənlərdir.

Cədvəl 11 : Model 6 Reqressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-0.873450	-4.174510	0.0001
DEV	-0.339957	-11.55464	0.0000
ƏKƏ	-0.001272	-0.651474	0.5163
SKƏ	0.158925	0.832666	0.4071
HLD	0.170386	5.309114	0.0000
R-kvadratı			0.514700
Düz. R- kvadratı			0.292270
Standart xəta			0.097604
F-statistik			2.313991
Eht. (F-statistic)			0.000328
Durbin-Watson stat			2.041007

Gözləndiyi kimi devalvasiya əmsalı ROE ilə neqativ əlaqəyə malikdir. Manatın məzənnəsi artdıqda rentabelliyyə mənfi təsir göstərir. LSİZE statistik əhəmiyyətli dəyişəndir.

Cədvəl 12 : Model 7 Reqrressiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir.

Dəyişənlər	Əmsal	t-Statistik	P-Dəyər
C	-1.396322	-13.39438	0.0000
NEFT	0.001838	30.95723	0.0000
ƏKƏ	-0.001492	-0.755674	0.4517
SKƏ	0.160681	0.844104	0.4007
HLD	0.182224	9.529056	0.0000
R-kvadratı			0.517006
Düz. R- kvadratı			0.295633
Standart xəta			0.097372
F-statistik			2.335456
Eht. (F-statistic)			0.000285
Durbin-Watson stat			2.041239

ROE üçün sonuncu və növbəti modelimiz müxtəlif asılı olmayan dəyişənlərlə cədvəl 12-də göstərilmişdir. Bu cədvəldə statistik əhəmiyyətli dəyişənlər NEFT, LSIZE digər iki dəyişən isə (LTD əmsalı və SER) ROE üçün statistik əhəmiyyət kəsb etmir.

Neft qiyməti əhəmiyyətli əmsal olub ROE ilə müsbət əlaqəyə malikdir. Bu o deməkdir ki, neft qiyməti aşağı düşəndə ROE-ə mənfi təsir edir.

III FƏSİL: NEFT QIYMƏTLƏRİNİN VƏ DEVALVASIYANIN BANK SEKTORUNA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığının real vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Banklar haqqında Qanuna uyğun olaraq maliyyə bazarının nəzarət orqanlarından, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bank dövlətin mərkəzi bankıdır və onun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, bu Qanun və bunlara müvafiq olaraq qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir (BHARQ, 2004)

Azərbaycan dövləti müstəqillik qazandıqdan sonra bank sektorunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ki, nüfuzlu maliyyə institutlarına və beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşdur. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bank sektoru inkişaf potensialını qoruyub saxlamışdır. Xarici investorların cəlb edilməsi üçün infrastruktur tədbirlər həyata keçirilmiş və buna müəyyən qədər nail olunmuşdur.

Azərbaycanda bank sistemi 19-cu əsrin ikinci yarısından inkişaf etməyə başlamışdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycan bank sisteminin əsası 1991-ci ildə qoyulub lakin bank sisteminin hüquqi qanun çərçivəsində tənzimlənməsi AMB-nın 1992-ci ildə yaranmasından sonra başlamışdır. Azərbaycan bank sektorunun inkişafını 3 mərhələyə ayırmaq olar:

- 1990-1992-ci illərdə Mərkəzi Bank sisteminin (o dövrdə "Milli Bank" adlandırıldığı) fəaliyyətə başladığı ilk mərhələ;
- 1992-1994-cü illərdə qeyri-sabit vəziyyətdə və hiper inflyasiya dövründə bank sisteminin inkişafı;

- 1994-cü ildən sonra makro iqtisadi sabitliyə nail olunacağı təqdirdə bank sisteminin inkişaf etdirilməsi

SSRİ-dən sonra 1992-1995-ci illər arası Azərbaycanda 200 dən çox bank fəaliyyət göstərirdi. 1994-2004-cü illərdə AMB-nin minimum kapital tələbi əsasında bankların sayı 20 dəfə azaldılmışdır. Müstəqil kommertiya banklarının dördü dövlət əmlakına əsaslanırdı. Səhmdar kapitalının 51% -i dövlətə məxsusdur. Bunlar:

1. Azərbaycan Respublikası Aqrar Sənaye Səhmdar Kommertiya Bankı.
2. Azərbaycan Respublikası Sənaye İnvestisiya Səhmdar Kommertiya Bankı.
3. Azərbaycan Respublikası Əmanət Kommertiya Bankı.
4. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Səhmdar Kommertiya Bankı.

Manat yanvarın 1-i 1994-cü ildən Azərbaycan Respublikasında yeganə ödəniş vasitəsi kimi elan edilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra inkişaf etmiş ölkələrin bazar təcrübəsinə əsaslanan milli bazar yarandı. Bu dövr ərzində həm bank strukturlarında, həm də kredit əlaqələrində dəyişikliklər edilmişdir. İkipilləli bank sisteminin yaradılması bazar prinsiplərinə əsaslanırdı:

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı
2. Kommertiya bankları və digər BOKT

Bundan sonra Sənaye İnvestisiya Bankı və Aqrar Sənaye Bankı Mərkəzi Bankın tərkibindən çıxarılaraq indiki Kapital Bank olan Birləşmiş Universal Səhmdar kommertiya bankı yaradıldı. Həmçinin Əmanət Kommertiya bankı və Səhmdar Kommertiya bankı da öz fəaliyyətlərinə səhmdar kommertiya bankları kimi davam etdilər.

Tarixə diqqət yetirsək, Azərbaycanda bank sisteminin necə inkişaf etdiyini aydın şəkildə görə bilərik. Azərbaycanın bank sistemi 1991-1995-ci illərdə iqtisadi böhran dövrü nəticəsində iflic olmuşdu. Azərbaycan Milli Bankı iqtisadi

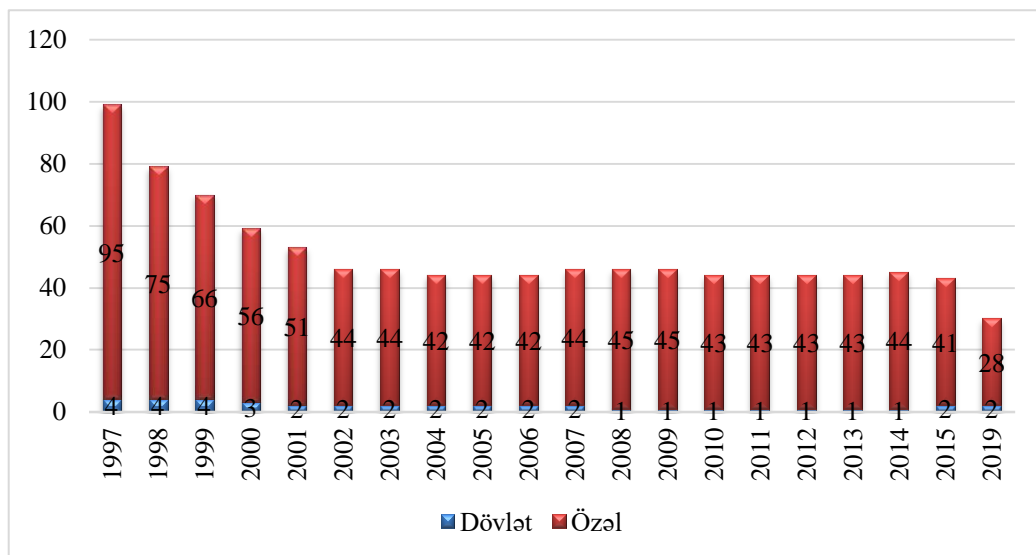
problemlərin həllində ciddi məsuliyyət daşıyırdı. Azərbaycan iqtisadiyyatı həmin dövrdə Milli Bank tərəfindən aparılan bankların fəaliyyətinin və pul siyasətinin tənzimlənməsi fəaliyyətinin düzgün olmamağı səbəbilə inkişaf edə bilmədi. Bank sistemi zəif hüquqi çərçivəyə əsaslanır və köhnə qanunvericiliyin tələblərinə və prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya miqyasında istifadə olunan çoxsaylı bank əməliyyatlarının yalnız bir neçəsi həyata keçirilmişdir. Əlavə olaraq, Azərbaycanda əmanət banklarının sistemində ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur, beləki əmanət bankları əmanətlərin məsuliyyətsiz qəbul etdiyini və depozitlərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vaxtda faizlə qaytarılmasını yerinə yetirmədiklərinə görə insanlar öz əmanətlərini geri ala bilmirlər. Bu səbəbdən əmanət banklarına depozit qoyan insanların uzun illər ərzində pulları öz dəyərini itirmiş və dövriyyəyə görə yararsız pul ehtiyatlarına çevrilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq Əmanət Bankı öz mahiyyətini itirmişdir. Bankçılıq sahəsində həyata keçirilən islahatların növbəti mərhələsində kommərsiya banklarının bərpasına yönəlmiş tədbirlər bank sisteminin davamlılığının gücləndirilməsinə və maliyyə vasitəçiliyinin funksiyasının təkmilləşdirilməsinə kömək etmişdir. Bank sisteminin bütün sahələrində və institusional inkişafda aparılan islahatlar nəticəsində bank sektorunda keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Hazırda banklar öz müştərilərinə bir neçə çeşiddə xidmətlər göstərir və bank xidmətləri daha da inkişaf edir. İnternet bankçılıq, SMS bankçılıq, mobil bankçılıq, avtomatlaşdırılmış bank köşkləri kimi ən qabaqcıl texnoloji vasitələrlə müştərilərinə bank məhsulları təklif edirlər. Bank sisteminin xidmətləri genişlənir və regional şəbəkəsi daha da artır, beynəlxalq maliyyə bazarlarında bankların aktiv fəaliyyəti müşahidə olunur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bütün növ bank resurslarının formalaşması mənbəyində, strukturunda və istifadə mexanizmində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkənin bank sistemində baş verən əsas dəyişikliklər aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- Bank sistemində aparılan əsas islahatlar nəticəsində dövlət və kommersiya banklarının hüquqlarının və məsuliyyətlərinin artırılmasına və onların tənzimləyici mexanizminin nisbətən daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur ;
- Xarici banklarla rəqabət qabiliyyətinə malik olan bankların yaradılması üstünlük təşkil etmişdir;
- AMB pul siyasəti aparmaq və pulları dövriyyəyə buraxmaq hüququna malik olmuşdur;
- Bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq, lizinq, faktoring və s. kimi yeni fəaliyyətlərlə məşğul olmaq üçün imkanları genişlənmişdir.

1992-1995-ci illər arası Azərbaycanda 200-dən çox bank fəaliyyət göstərmişdir ki, bu rəqəm 1997-ci ildən sonra 4 dəfəyə qədər azaldılmışdır. İllər üzrə Azərbaycan banklarının sayı aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Qrafik 10: İllər üzrə bankların sayı

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (<https://aba.az>)

Müasir bazar iqtisadiyyatında, bank sektorunun rolunu kommersiya bankları tərəfindən təklif olunan kreditlər nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini maliyyələşdirilməsində müşahidə etmək mümkündür.

Bankların təklif etdiyi kreditlər əsasında yeni binaların, məktəblərin, yolların, parkların tikintisi ölkənin infrastrukturunun inkişafını sürətləndirir, müəssisələrin

yaradılması daha çox istehsal həcminə və insanların məşğulluğuna gətirib çıxarır ki, bu da dövlət büdcəsinə daha çox vergi daxil olmasına şərait yaradır.

2014-cü ilin ikinci yarısından sonra neft qiymətlərindəki düşüş və devalvasiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycan bank sektoru ən çox təzyiqa məruz qalan sahə oldu. Aktivlərinin və kapitalının azalması nəticəsində zəif banklar bağlandı və bankların kapitalının azalması nəticəsində beynəlxalq reytingləri aşağı düşdü. 2014-cü ildə manatın məzənnəsi AMB tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq tənzimləndirdi və əsas məqsəd olaraq manatın məzənnəsini sabit saxlamaq idi. Xam neftin qiymətlərinin müstəadi olaraq aşağı düşməsi bu məsələni daha da aktual vəziyyətə gətirdi. Xarici valyuta ehtiyatları 2014-cü ilin iyul ayında tədricən azalmağa başlamışdı. Həmin dövrdə ehtiyatlar 15 milyard dollardan çox idi. 2014-cü ilin dekabrından etibarən bazarda dolların tədarükünə olan tələbatın artması ilə həcmi kəskin şəkildə azalmağa başladı. 2015-ci ilin fevralına qədər bu rəqəm təxminən 30% azadı. 2015-ci ilin sonunda ehtiyatlar yalnız 5 milyard dollar idi ki, bu da 2014-cü ilin iyulundan etibarən 65 faiz azalma demək idi.

3.2. Bank sektorunda devalvasiyanın təsirlərinin aradan qaldırılması üzrə reallaşdırılan tədbirlər

Fitch Reyting Agentliyinin 2014-cü il reportuna əsasən 2014-cü ilin sonunda Azərbaycan bank depozitlərinin 70% xarici valyutada saxlanılırdı. Mərkəzi Bankın 2015-ci il dekabr ayına əsasən isə bu məbləğ 85% göstərilmişdir. Ümumiyyətlə isə devalvasiyadan sonra banklarda olan depozitlər 320 milyon azalmışdır. D. Vasilyev Azərbaycan bank sektorunun 2 risklə üzləşdiyini demişdir. Birinci risk aktivlərlə bağlı olmuşdur, belə ki o bildirmişdir ki, aktivlərin qiyməti qalxacaq hansı ki, dəyəri manatla qiymətləndirilən aktivlər. İkincisi risk isə bəzi bankların açıq valyuta mövqeyinə malik olması və onlar devalvasiya ilə bağlı olaraq valyutanın yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində itkilərini etiraf etməyə məcbur olacaqlar ki, bu da kapitalın adekvatlıq əmsalına təsir edəcək.

Sözgedən hadisələr AMB-nin etibarlılığını itirməsinə səbəb oldu. Bakıda yerləşən valyuta mübadilə şöbələri bir neçə günlük bağlandı və bəzi banklar

manatda olan valyutalarını dollara çevirmədi. Bundan əlavə, 6 yanvar 2016-cı il tarixində AMB tərəfindən dəmir yolu stansiyaları, əyləncə mərkəzləri, binalar, sərgilər, ticarət zonaları, limanlar, mehmanxanalar və poçt şöbələri kimi yerlərdə olan valyuta mübadilə şöbələri 2016-cı ilin mart ayına qədər bağlanılacağı rəsmən elan edildi. Mərkəzi bank tərəfindən valyuta məzənnəsinin faizi 4% müəyyən edildi hansı ki, cari dəyərdən alış zamanı -4%, satış zamanı isə +4% aralığında kənarlaşma ola bilər. Bunun nəticəsi olaraq isə qara bazarda xarici valyuta öz dəyərindən daha yüksək qiymətə satılmağa başladı.

İqtisadçılar baş verən hadisələrdən sonra manatın məzənnəsinin gec-tez üzən məzənnə rejiminə keçəcəyinin elanını vermişdilər bunun səbəbi isə Azərbaycan İqtisadiyyatının böyük hissəsinin neftdən asılılığı idi. Buna baxmayaraq isə ən böyük kritik vaxtla bağlı olmuşdur. Onlar bu məsələnin qarşısının alınması üçün tədbirlərin əvvəlcədən ehtiyatların 14 milyard ABŞ dollarına qədər düşməmişdən əvvəl həyata keçirilməli olduğunu vurğulamışdılar. Devalvasiyadan sonra banklar MB-ın minimum kapital tələbini yerinə yetirə bilmədikləri üçün bağlanma qərarı almışdılar. İqtisadçıların şərhinə görə, bu vəziyyətdə bankların sayı yaxın gələcəkdə 23-24-ə çatacaq. Kapital tələbini qarşılamaq üçün ən effektiv və səmərəli yol konsolidasiya olmuşdur. Buna görə bankların əksəriyyəti konsolidasiya imkanlarını müzakirə ediblər.

Devalvasiyadan əvvəl kommersiya banklarının sayı 44 olmuşdur. 2015-ci ilin iyul ayında "Azərbaycan Kredit Bankı" ASC və "EuroBank" ASC-nin lisenziyaları Mərkəzi Bank tərəfindən ləğv edildi və bununla da bankların sayının 42-ə çatmasına gətirib çıxardı. Qafqaz İnkişaf Bankının lisenziyası 2016-cı il yanvar ayının 27-də ləğv olundu. AMB-nın məlumatına əsasən QİB kreditorları qarşısında öz öhdəliklərini etibarlı və tədbirli görmədiyi üçün bağlanma qərarı verilmişdir. Bundan sonra ardıcıl olaraq "Atrabank" ASC, "Texnikabank" ASC – 1 fevral 2016-cı il, "Bank Standard" - 1 oktyabr 2016-cı il lisenziyaları ləğv edilmişdir. 2016-cı il iyul ayında isə "Dekabank" ASC, "Kredobank" ASC, "Parabank" ASC, "Zaminbank" ASC, 23 dekabr 2017-ci il "DəmirBank" ASC öz fəaliyyətlərini

dayandırmışlar. AMB tərəfindən bankın kapitalının və adekvatlığının hesablanması haqda olan qərarına əsasən bankın məcmu kapitalının minimum miqdarı 10 (on) milyon manat, 2015-ci il 1 yanvar tarixindən isə bu məbləğ 50 (əlli) milyon manata qədər artırıldı. Sözügedən banklar bu tələbi yerinə yetirə bilmədikləri üçün lisenziyalarının ləğvi barədə qərar verilmişdir. 2014-cü ilin sonundan etibarən, dövlət ölkənin milli valyutası üzərində təzyiği azaltmaq məqsədilə dövriyyədəki manatın həcmi azaltmaqla xarici valyutaya olan tələbatın tənzimlənməsini həyata keçirtməyə başladı və beləliklə dövriyyədə olan pulun miqdarı 2016-cı ilin yanvar ayında 5 ay ərzində 5.78 milyard manatdan 5 milyarda qədər azaldı.

İcmalda da qeyd edildiyi kimi pul bazası pul siyasətinin əsas əməliyyat lövbəri olmuşdur. Manatla olan pul bazası 8.7% artaraq ilin sonunda 8543.2 mln. manat olmuşdur. Hesabat ilində manatla olan nağd pulun həcmi 16.9% artmış, müxbir hesabların qalığı isə 58.5% azalmışdır. İlin sonuna geniş pul kütləsi (M2) 11546.3 mln. manatdan 12466.4-na qədər qalxmışdır. Pul kütləsinin (M2) strukturunda fiziki şəxslərin əmanətləri, nağd pul kütləsi, hüquqi şəxslərin depozitləri fərqli olaraq dəyişmişdir. Belə ki, bu dövr ərzində fiziki şəxslərin manatla olan əmanətləri 66.9%, müddətli əmanətləri isə 84%, hüquqi şəxslərin 16%, nağd pul kütləsi isə 16% artmışdır. Pul kütləsi (M3) 9% artaraq ilin sonunda 22772.1 mln. manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 13 : Pul Aqreqatları (mln. manatla)

	2015	2016	2017	01.09.2018
M0	4775.9	6376.9	7490.3	7173.8
M1	6897.2	8960.3	10544.2	10656.1
M2	8678.3	11546.3	12466.4	12984.7
M3	21286.9	20889.6	22772.1	22683.6

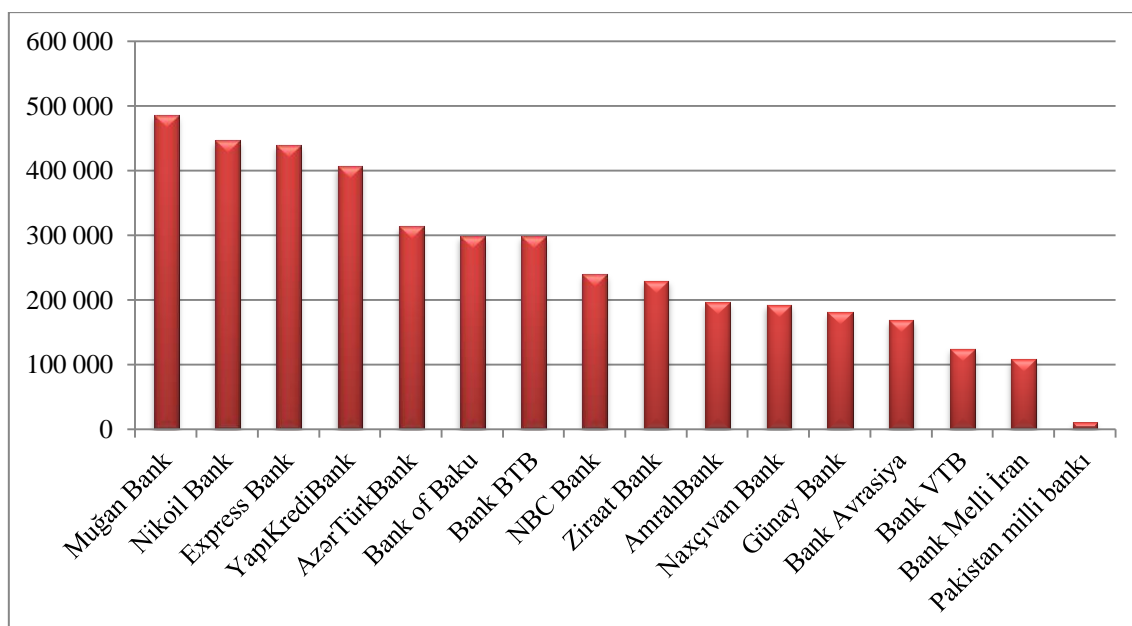
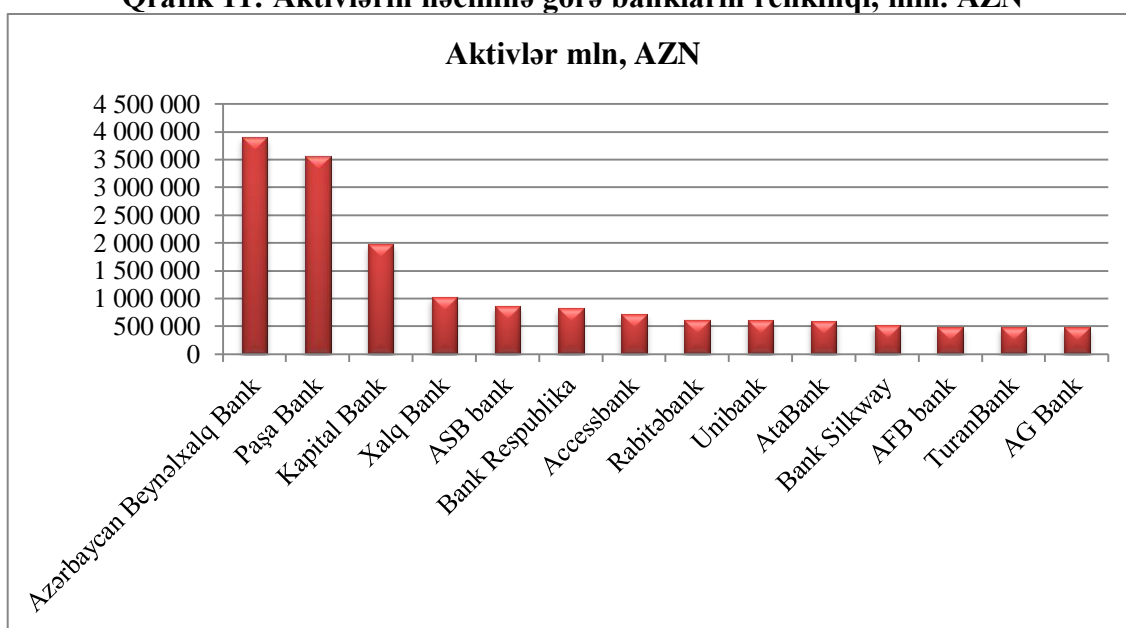
Mənbə : Azərbaycan Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az>)

Bank əmanətlərinin dollarlaşdırılmasına keçid dövründə dollarizasiya səviyyəsinin 2015-ci il devalvasiyasından sonra artması və 2016-cı ilin üçüncü ayından etibarən azalması müşahidə edilmişdir. Xarici valyutada əmanətlərin payı

64,4% təşkil etmişdir. Həmçinin, M3 pul kütləsində xarici valyutada olan depozitlərin və əmanətlərin payı 2016-cı ilin əvvəlində maksimuma bərabər olub, 2016-cı ilin martından bir qədər azalıb. Pul kütləsi (M2 aqreqatı) illik müqayisədə 8,13% artaraq 2017-ci il noyabrın 1-nə 11 546,7 mln. təşkil edib.

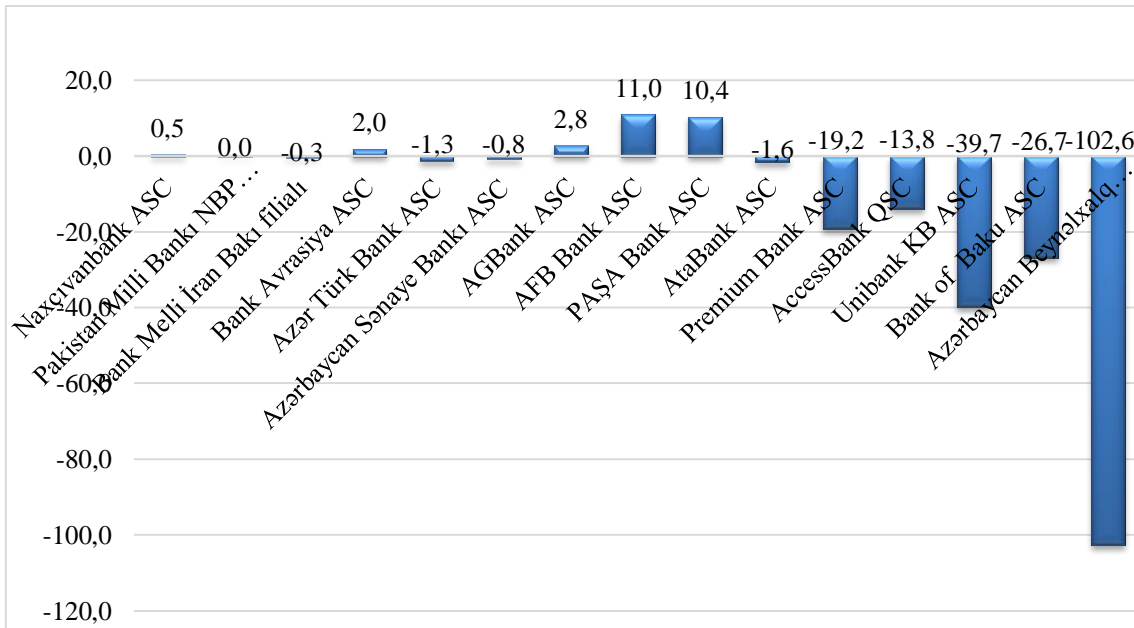
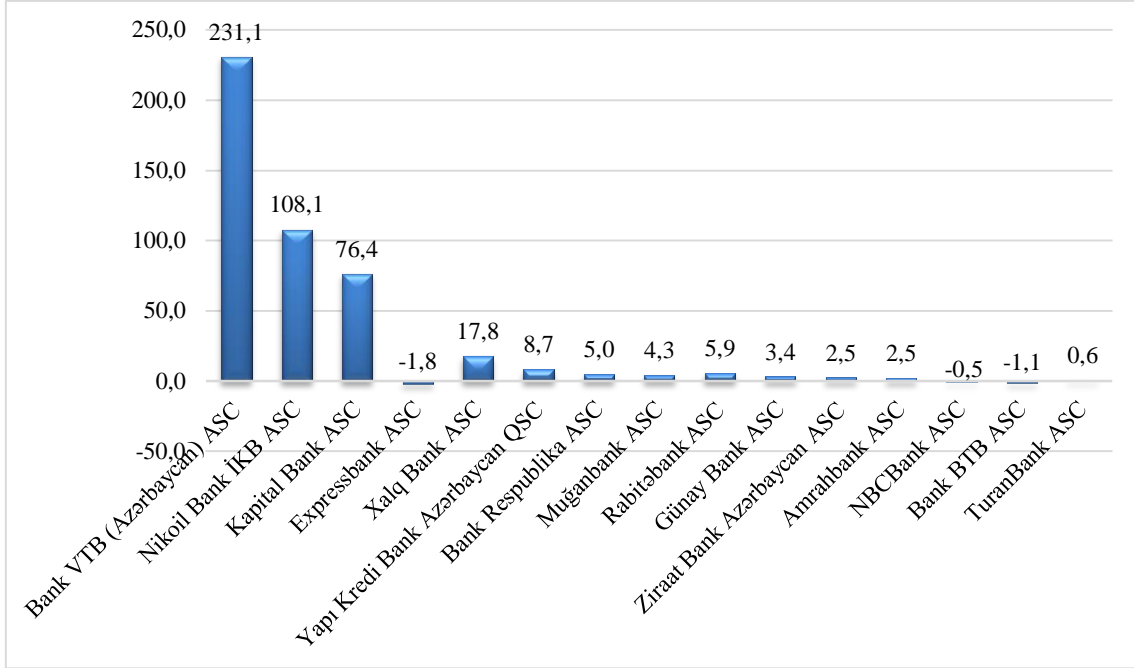
Bank sektorunda müxtəlif bankların reytinglərini nəzərdən keçirək. Bankın aktivlərinə görə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, PAŞA Bank, Kapital Bank, Xalq Bank mövcud digər banklar arasında ən böyük bazar payına malikdir.

Qrafik 11: Aktivlərin həcminə görə bankların renkinqi, mln. AZN

Mənbə : Bankların rəsmi maliyyə hesabatları, (2018 ci il) (report.az)

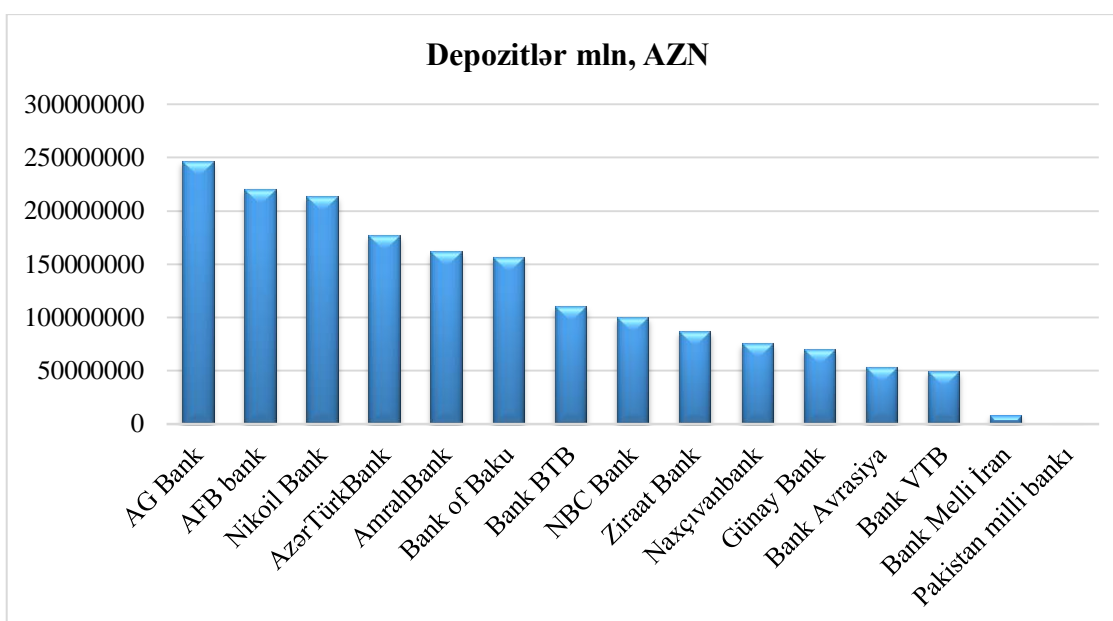
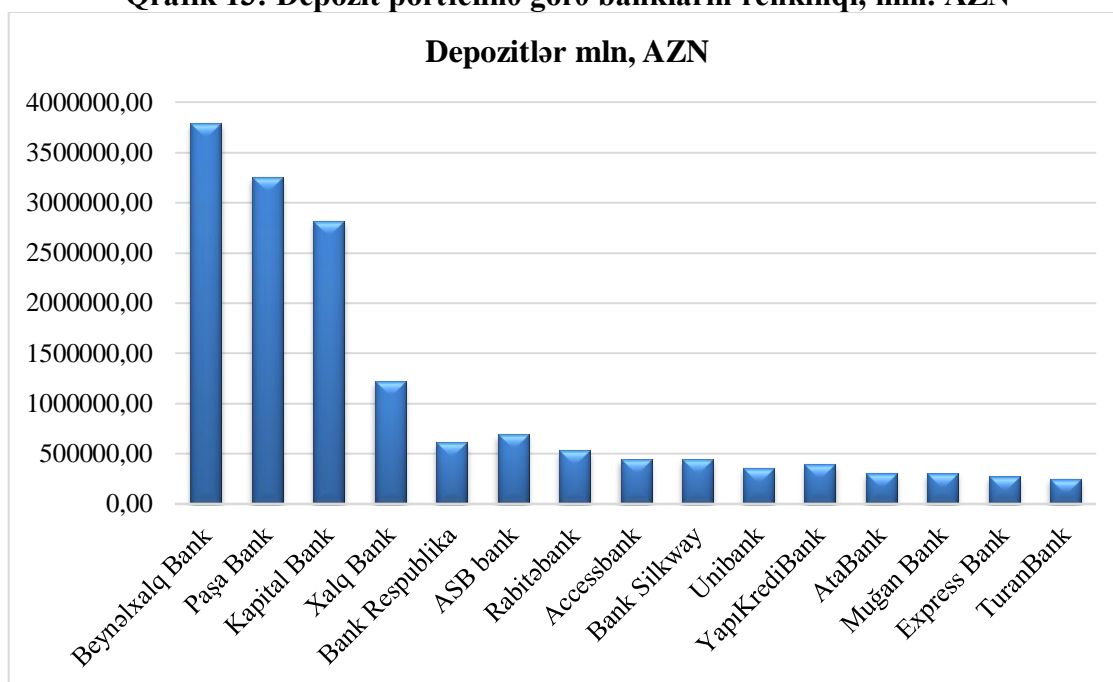
Qrafik 12: Ehtiyat ayırmalarına görə bankların renkinqi, mln. AZN

Mənbə : Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (<https://aba.az>)

2018-ci ilin sonlarında kommersiya bankları tərəfindən 19 mlrd manata yaxın depozit cəlb edilmişdir ki bu depozitlərin həcminə görə ən yaxşı bank Beynəlxalq bank, ən az depozit portfeli olan bank isə İran Milli Bankı olmuşdur.

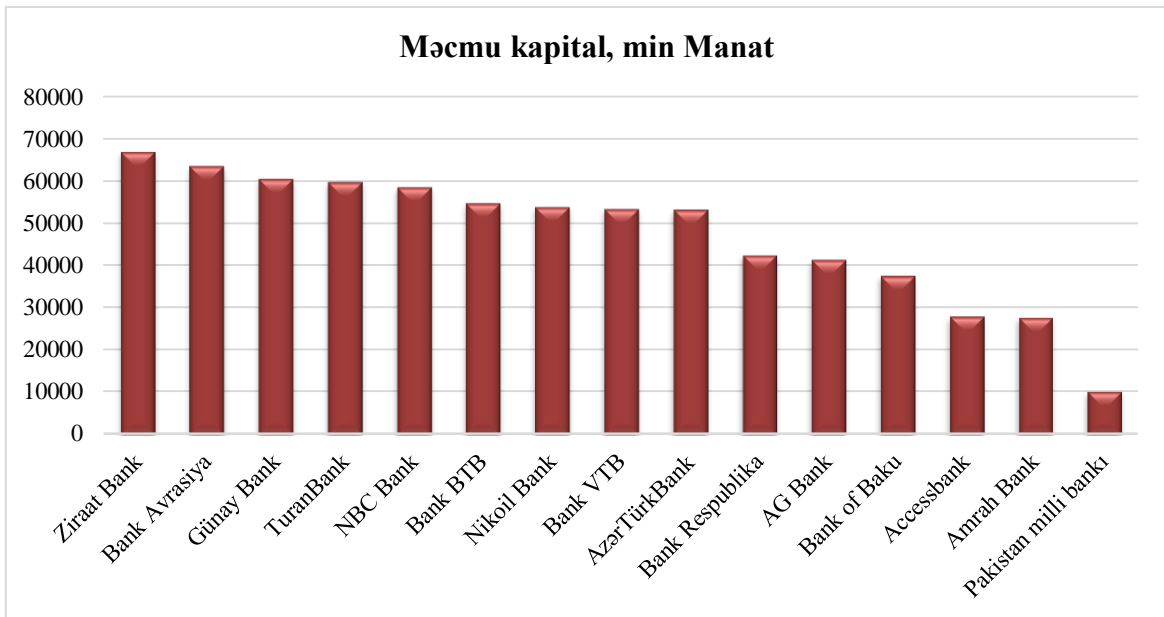
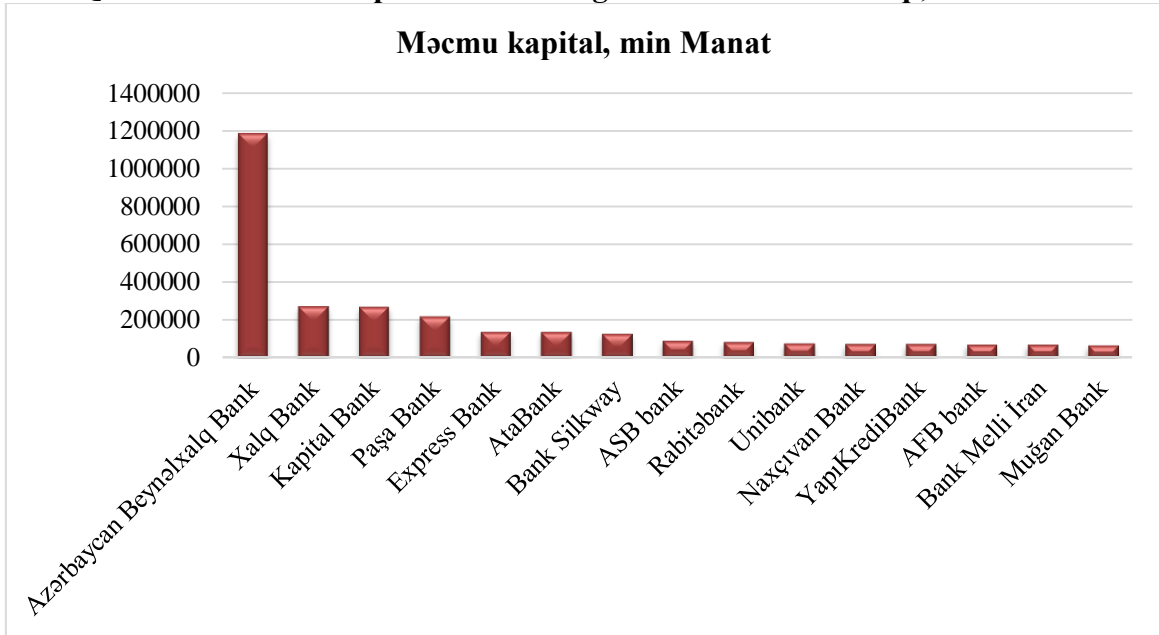
Qrafik 13: Depozit portfelinə görə bankların renkinqi, mln. AZN

Mənbə : Bankların rəsmi maliyyə hesabatları, (2018 ci il) (<https://report.az>)

Bankın məcmu kapitalı Mərkəzi Bank tərəfindən normativ aktlara əsasən 1 ci və 2 ci dərəcəli kapitala daxil olan komponentlərin cəmindən və onlardan tutulmaların fərqiindən ibarətdir. 2018 ci ilin 2 ci rübünün hesabatlarına əsasən bankların məcmu kapitalı aşağıdakı kimidir. İlk 5-yi isə müvafiq olaraq Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Xalq Bank, Kapital Bank, Paşa Bank, Express Bank tutur.

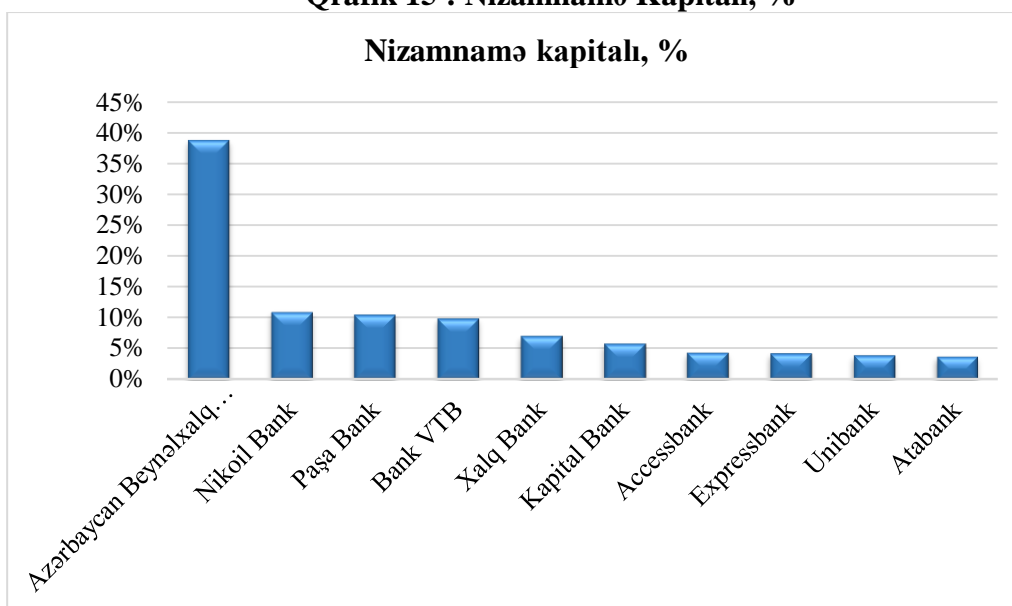
Qrafik 14: Məcmu kapitalın həcminə görə bankların renkinqi, mln. AZN

Mənbə : Bankların rəsmi maliyyə hesabatları, (2018 ci il) (<https://report.az>)

Bankın məcmu kapitalının minimum miqdarı 10 (on) milyon manat, 2015-ci il 1 yanvar tarixindən isə 50 (əlli) milyon manat məbləğində olmalıdır. Devalvasiyadan sonra Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi bu siyasət nəticəsində yalnız 26 bankın nizamnamə kapitalının 50 (əlli) milyon manat olduğu aşkar olunmuş və nizamnamə kapitalı 50 (əlli) milyon manatdan az olan kiçik banklar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır.

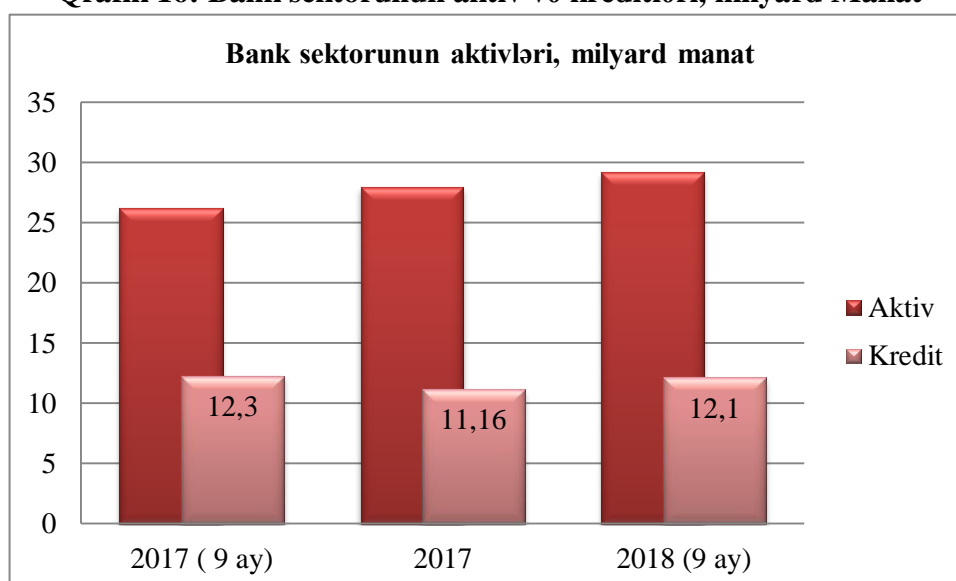
Qrafik 15 : Nizamnamə Kapitalı, %

Mənbə : Bankların rəsmi maliyyə hesabatları, (2019 cu il) (<https://report.az/>)

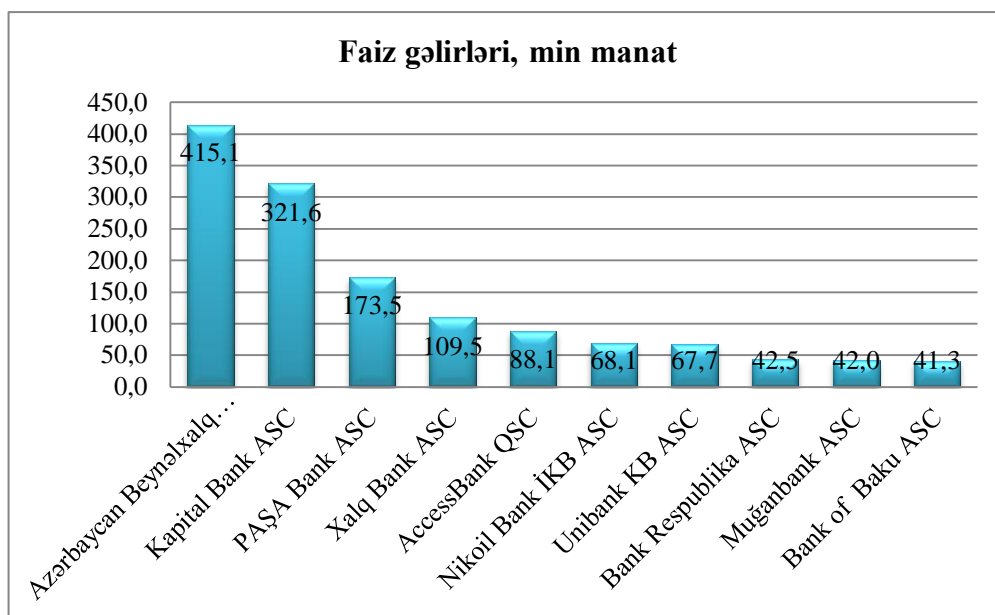
Devalvasiyadan sonra qiymətli kağızlara depozit qoyuluşlarının həcmi kəskin artmışdır. 2018-ci ildə ilk 9 ayında kredit həcminin artmasına baxmayaraq, aktivlərin həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Ölkə üzrə kredit qoyuluşu 12.1 milyarda çatmış bu isə devalvasiyadan sonra ilk artım idi. 2017-ci ilin yekununda isə kredit qoyuluşlarının aktivlərdə payı azalaraq 11.16 milyard manata çatmışdır. 2018-ci ildə isə yenidən artım müşahidə edilmişdir.

Qrafik 16: Bank sektorunun aktiv və kreditləri, milyard Manat

Mənbə : Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Hesablama Palatası (<https://www.fimsa.az>)

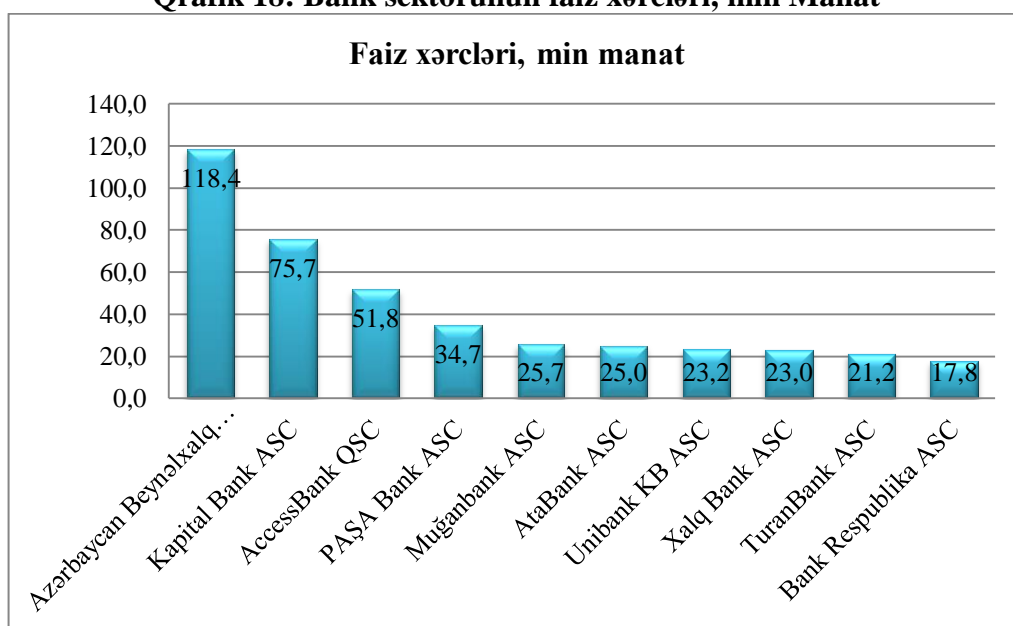
Qrafik 17: Bank sektorunun faiz gəlirləri, min Manat

Mənbə : Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (<https://aba.az>)

Aşağıda göstərilən qrafikdə 2018-ci ilin 4-cü rübünə əsasən bankların faiz gəlirləri və xərcləri müqayisəli təhlili verilmişdir. Faiz gəlirlərinə görə ilk 5 yeri ABB, Kapital Bank, Paşa Bank, Xalq Bank və Access Bank tutur. Faiz xərclərinə görə isə ilk 2 yer dəyişməz olaraq qaldığı halda digər yerləri müvafiq olaraq Access Bank, Paşa Bank və Muğan Bank tutur.

Qrafik 18: Bank sektorunun faiz xərcləri, min Manat

Mənbə : Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (<https://aba.az>)

Həmçinin bank sektorunun SWOT analizini etmək istəyirəm. SWOT analizini edərkən bank sektorunun güclü, zəif tərəflərini, fürsətlər və təhlükələrini aşkar edəcəyik.

Güclü tərəfləri

- ✚ **Gənc işçi qüvvəsi** - Bank sektorunda çalışanların böyük əksəriyyəti gənc kadrlardan ibarətdir.
- ✚ **Məşğulluq** - Bank sektorunun insanların məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır.
- ✚ **Xidmətin geniş olması** – Müasir dövrdə bank sektoru öz müştərilərinə geniş xidmətlər təklif edir.
- ✚ **Bank sektorunun texnologiya ilə təmin edilməsi** – Bank sektorunda qabaqcıl və inkişaf etmiş texnologiyalar tətbiq olunur. Bankın xidmətləri internet-bank, mobil bankçılıq, avtomatlaşdırılmış bank kabinələri (ATM) kimi ən müasir texnologiyalı vasitələrlə təklif olunur. Bununla yanaşı, bankların online platformaları mövcuddur ki, onlar veb saytlarından başqa online xidmət platformaları da mövcuddur. Beləliklə, texnoloji inkişaf daha sürətli, səhsiz və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətli həyata keçirilməsinə şərait yaradır.
- ✚ **Ciddi nəzarət** – Bank əməliyyatları Azərbaycan Respublikasının Banklar haqda Qanuna əsasən həyata keçirilir.
- ✚ **İqtisadiyyatla bağlılığı** – Bank sektoru iqtisadiyyatın qan damarları hesab edilir. Bank sektorunun təmin etdiyi kreditlər nəticəsində binaların, məktəblərin, yolların tikintisi ölkənin infrastrukturun inkişaf etməsinə yardım edir.

Zəif tərəfləri

- ✚ **Kapital məhdudluğu** – Yerli bankların kapital ehtiyatının az olması xarici banklarla rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

- ✚ **Aşağı gəlirlilik** – Xüsusilə devalvasiyadan sonra bankların aktivlərinin dəyərsizləşdi reytingləri aşağı düşdü və kredit əməliyyatları məhdudlaşdırıldı. Bunların nəticəsində maliyyə resurslarının azalmasına gətirib çıxartdı.
- ✚ **Xidmətlərlə bağlı bazarın məhdudlaşdırılması** – Bəzi banklar mobil bankçılıq, investisiya bankçılığı, internet bankçılığı kimi xidmətlər göstərdiklərinə baxmayaraq bu təchizatçılar üçün bazar yaratmaq mümkün olmayıb. Bu xidmətlər inkişaf etmiş ölkələrdə isə geniş paya malikdir.
- ✚ **Neft və qaz sektorundan asılılığı** – Bu sektorun əhəmiyyətli asılılığı böhran dövründə özünü büruzə verdi. Dünya bazarında Azərbaycanın əsas ixrac məhsulu olan neft qiymətlərində azalma, valyuta dəyərində kəskin düşmə, bank sektoruna mənfi təsir göstərdi. Belə olan halda banklardakı aktivlərin keyfiyyətinə, gəlirliliyinə, maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir etdi. Bunun baş verməməsi üçün isə neft amilindən asılılığı azaltmaq lazımdır.
- ✚ **Risqlərin zəif idarə edilməsi** – Bu səbəbdən bir çox bankların lisenziyası ləğv edildi.

Fürsətlər

- ✚ **Bank sektoruna dövlət dəstəyi** – Hər il Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən auksionlar keçirilir, məsələn 2016 cı il sentayabr ayının 20-də 100 milyonluq istiqraz buraxılışının \$72.4 banklara satılmışdır.
- ✚ **Güclü İqtisadiyyat, güclü bankçılıq** – Əgər İqtisadiyyat güclü inkişaf edərsə, o zaman bank sektoru da inkişaf edir
- ✚ **Fond birjasının canlanması** – Bunu etmək üçün əvvəlcə ölkənin maliyyə bazarını yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bank strukturları əsasən depozitlər üzrə kreditlər verir. Bu əmanətləri istiqrazlar və digər maliyyə alətlərində qiymətləndirə bilirlər.

Təhlükələr

- + **Rəqabət** - İqtisadiyyatın mövcud vəziyyətində banklar öz fəaliyyətlərində güclü rəqabət aparırlar. Rəqabətə tab gətirə bilməyən banklar isə bağlanma qərarı alırlar.
- + **Kredit riski** – Devalvasiyadan sonra bank sektorunda baş verən problemlərdən biri gecikmiş kreditlərdir. Son zamanlarda problemlə kreditlərin payı artmışdır və bəzi bankların zərərli üzləşməsinə səbəb olmuşdur.
- + **İxtisarlaşma** – Bəzi bankların bağlanması, kiçik bankların böyük banklara birləşməsi nəticəsində bank sektorunda çalışanların əksəriyyəti iş yerlərini itirdi.
- + **Reputasiya riski** - Son illərdə bank sektorunda bankların bağlanması səbəbiylə bu sahəyə güvən azalmışdır. Reputasiyanın itirilməsi nəticəsində, bank hesablarına depozit qoyuluşlarında kəskin enmə müşahidə edildi.

SWOT analizi araşdırılan sahənin güclü və mənfi tərəflərini aşkar etməyə imkan verərək, onun zəif tərəflərinin aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətlidir. Biz bank sektorunun SWOT analizi apardığımız və bir neçə zəif və təhlükələrin olduğu aşkara çıxdı. Bank sektorunun ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti iqtisadiyyatla bağlı olmasıdır. Belə ki, gənc işçi qüvvəsinin işlə təmin olunmasının böyük bir hissəsi bank sektorunun payına düşür. Aparılan SWOT analiz nəticəsində bank sektorunun zəif tərəflərindən biri kapital məhdudluğu olduğu ortaya çıxmışdır. Belə ki, bankın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi və real dayanıqlılığının artırılması üçün kapitalın artırılması lazım olduğu müəyyən edilmişdir. Digər bir faktor isə devalvasiyadan sonra kredit verilmələrinin aşağı düşməsi olmuşdur, gəlirliliyinin artırılması yollarından ən vacibi bank sektoru üçün kreditlərin həcmi artırılmasıdır.

Bank sektorunun dayanıqlılığı dedikdə bank sektorunda olan aktivlərin, bankların səlahiyyətində olan bütün nəgd və nəgdsiz ehtiyatların dövriyyə prosesi

başə düşülür. Bank sektorunun real dayanıqlılıđı yalnız sabit qalması deyil, həm də onun daha da inkişafını nəzərdə tutur.

Amma verilən kreditlərin daha düzgün analiz edilməsi və problemlı kredit halı ilə üzləşməmək üçün həmçinin nəzarət sisteminin də artırılması lazımdır. Bank sektorunun real dayanıqlılıđının artırılması üçün neft sektorundan asılılıđı minimuma çatdırmaq da digər əsas amillərdəndir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan bank sektoru hər il daha da inkişaf edir (2015-ci il istisna olmaqla). Əvvəlki illərlə müqayisə də maliyyə institutlarının sayı artır. Bankların həm mənfəəti, həm də kreditlərin miqdarı artdı. 2015-ci ildə isə neft qiymətlərinin aşağı səviyyəsi və devalvasiya nəticəsində bank sektoru iqtisadi krizis dövrü keçirdi. Bu tədqiqatda bankın rentabelliyyəsinə təsir edən amillər analiz edildi. Xarici və daxili faktorlar müzakirə edildi və tədqiq edildi. İki hipotez yoxlanıldı, bunlardan biri bank sektoruna devalvasiyanın müsbət və mənfi təsirləri, digəri isə neft qiymətlərinin bank sektoruna müsbət və mənfi təsirlərindən ibarət idi. Bu hipotezləri yoxlamaq üçün bir sıra reqressiya analizləri aparıldı.

Dissertasiyada 41 Azərbaycan bankının 4 illik məlumatları əsasında müşahidə olundu (2012 ci ildən 2015 ci ilədək), 2016 və 2017 ci il məlumatlarını tapa bilmədiyim üçün. Bunun üçün 141 müşahidə aparılmışdır. Bütün məlumatlar bankların rəsmi saytlarından götürülmüş və EVIEWS proqramından hipotezləri əsaslandırmaq üçün istifadə edilmişdir.

EVIEWS proqramından istifadə edilərək asılı və asılı olmayan dəyişənlər vasitəsilə 7 reqressiya modeli qurulmuşdur.

Korrelyasiya matrisinin köməyi ilə müstəqil və asılı dəyişənlər multikollinearlıq problemi üçün sınaqdan keçirilmişdir. Nəticədə, neftin qiyməti ilə yerli valyuta məzənnəsi arasında çoxölçülü problem var idi. Buna görə də ilk modeli dəyişdik.

Asılı dəyişən olaraq seçdiyimiz ROA üçün Reqressiya modelinə əsasən bütün müstəqil dəyişənlər bankın fəaliyyətini üçün əhəmiyyətli hesab edildilər, yalnız SER əmsalından başqa. Gözlənilmədiyi kimi NEFT/NEFTAZN və LSİZE ROA ilə müsbət əlaqədə olduğu qənaətinə gəldik, LTD əmsalı və DEV ilə isə mənfi əlaqəli olduğu sübut edildi bu isə Guorong et al. (2003)-un nəticəsi ilə eyni idi. Xatırlatmaq istərdim ki, daha çox depozitlər bankın rentabelliyi ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. Həmçinin bankın ölçüsü də bankın mənfəətliliyinə əhəmiyyətli

dərəcədə müsbət təsir göstərir və bu, bizim araşdırmalarımızın nəticəsi ilə eynidir. Həmçinin bankın aktivlərinin də bankın rentabeliyində əhəmiyyətli olduğunu aşkar etdik.

Asılı dəyişən olan ROE ilə bağlı ikinci modelimizə baxsaq, iki dəyişənin rentabelliyyə müsbət əlaqədə, digər dəyişənlə isə mənfi əlaqədə olduğunu görürük. Belə ki, NEFT/NEFTAZN və LSİZE ROE ilə müsbət əlaqəyə, DEV ilə isə tərs əlaqəyə malikdir. Vong et al. (2007) araşdırmalarına əsasən daha çox səhm kapitalına malik olan bankların daha davamlı olduğu və daha yüksək mənfəətliliyə malik olduğunu vurğulamışdır. Mənim nəticəmdə isə bu əlaqə göstərilməmişdir. Həmçinin Safarlı və Gumus (2012), Molyneux və Thornton (1992), Gilbert və Rasche (1980), Ogunleye (1995), Demirgüç-Kunt və Huizinga (1999) öz tədqiqatlarında da makroiqtisadi faktorların bankın rentabelliyyə üçün əhəmiyyətli olduqlarını göstərmişlər. Bizim tədqiqatımızda isə neft qiymətinin mənfəətliliyyə müsbət, devalvasiyanın isə mənfi təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, bankın rentabelliyyə xarici makroiqtisadi faktor olan neft qiyməti ilə müsbət əlaqəyə malikdir. Bu isə neft sənayesinin Azərbaycan İqtisadiyyatı üçün necə əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. Digər bir amil isə devalvasiya ilə bağlıdır, devalvasiya isə bankın rentabelliyyə ilə tərs əlaqəyə malikdir. Bütün bunlar sübut edir ki, bizim irəli sürdüyümüz hipotezislər düzgündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Bayramov V. (2015), Azərbaycan bank sektorunda nələr baş verir, ADİU, Bakı, səh. 4-6
2. Manafov İ. (2015), Devalvasiyanın müsbət və mənfi tərəfləri
3. Məmmədov Z. (2013) Bank fəaliyyətinin əsasları, Bakı, “Azərnəşr”. – 269 səh.
4. Məmmədov T. (2016), “Neftin dünya bazar qiymətləri və ona təsir edən amillər sistemi -Mövcud vəziyyət və perspektivlər”, ADİU, Bakı, 93 səh.
5. Məmmədov.Z.F və Abbasbəyli.M.A (2016) Bank sektorunda böhran, maliyyə bazarlarına nəzarət modeli pul siyasəti Aktual meyllər və Dünya Təcrübəsi (monoqrafiya), Bakı, “Azərnəşr”. – 152 səh.
6. Süleymanov.E, 2007-2008 Qlobal İqtisadi Böhranın ABŞ və Avropa İqtisadiyyatına uzunmüddətli təsirləri, SSRN Electronic Journal, 2012, s. 4-5
7. Zeynalov.V, (2012) “Maliyyə Böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti”, ADİU, Bakı, 226 səh.
8. Bəşirov R. (2007), Bank işi, Bakı, “İqtisad Universiteti nəşriyyatı” – 117 səh.

İngilis dilində

1. Bourke.P, “Concentration and Other Determinants of Bank Profitability in Europe, Australia and North America”, Journal of Banking and Finance, 1989, s. 65-79.
2. Demirguc-Kunt.A and Huizinga, “Determinants of Commercial Bank Interest Margins and Profitability”, Some International Evidence, World Bank Economic Review, vol. 13 (2), Retrieved on February 23, 2008, s. 379-408.
3. Demirgüç-Kunt.A. and Huizinga. H. (1999). “Determinants of commercial bank interest margins and profitability: Some international evidence”, The World Bank Economic Review 13.
4. Flannery, M.J.C. (1980) “How do Changes in Market Interest Rates Affect Profits”, Business Review, Sep / Oct.
5. Goddard.J, Molyneux. P and J.O.S. Wilson & M. Tavakoli, “European Banking: An overview”, Journal of Banking and Finance, 31(7), 2007, s. 1911-1935.
6. Goddard.J, Molyneux. P and J.O.S. Wilson, “Dynamic of Growth and Profitability in Banking”, Journal of Money, 2004, s. 1069-1090.

7. Guorong.J, Nancy.T, Eve.L and Angela.S, “Profitability of Banking Sector in Hong Kong”, Hong Kong Monetary Authority Quarterly Bulletin, 4 (2), 2003, s. 150-162.
8. Haslem.J.A, “A Statistical Analysis of the Relative Profitability of Commercial Banks”, Journal of Finance, 1968, s. 167-176.
9. Haslem.J.A, “A Statistical Estimation of Commercial Bank Profitability”, Journal of Business, Vol. 42, No. 1, 1969, s. 22-35.
- 10.Hoffman and Saona.P , “Determinants of the Profitability of the US Banking Industry”, International Journal of Business and Social Science, Vol. 2 No. 22, 2011, s. 225-269.
11. Molyneux.P and Thornton.J, “Determinants of European Banks Profitability, A Note”, Journal of Banking and Finance, 16, 1992, s. 1173-1178.
12. Naceur.S.B and Goaied.M, “The Determinants of the Tunisian Deposit Banks’ Performance”, Applied Financial Economics, 11, 2001, s. 317-319.
- 13.Ogunleye. R.W, “Monetary Policy Influences on Banks’ Profitability, Evidence from Single- Equation Approach”, NDIC Quarterly, Vol. 5 (4), 1995, s. 48-66.
- 14.Ogunleye. R.W, “Sensitivity of Bank Stock Returns to Market and Interest Rate Risks: An Emprical Investigation”, NDIC Quarterly, Vol. 11 (1/2), 2001, s. 57-77.
15. Revell, J. (1979). “Inflation and financial institutions”, The Financial Times Ltd., London.
16. Short. B.K, “The Relation between Commercial Bank Profit Rates and Banking Concentration in Canada, Western Europe and Japan”, Journal of Banking and Finance, 1979, s. 209-219.
17. Short.J, Wilson, Molyneux.P and J.O.S, “The Profitability of European Banks”, A Cross-Sectional and Dynamic Panel Analysis, Manchester School, 2004, s. 363-381.
18. Sufian.F, “Factors Influencing Bank Profitability in a Developing Economy: Empirical Evidence from Malaysia”, Global Business Review, 10 (2), 2009, s. 225-214.
- 19.Uche. C.U and Ehikwe. A.E, “Marketing of Banking Services in Nigeria”, Journal of Financial Services Marketing, Vol. 6, No. 2, 2001, s. 133-146
20. Uche. C.U, “The Nigerian Failed Banks Decree: A Critique”, Vol.11, 1996, s. 436-441.
21. Vong.P.I, Anna, Chan, Hoi Si, “Determinants of Bank Profitability in Macau”, Macau Monetary Research Bulletin, 12, 2007, s. 93-113.
22. Wall.L.D, “Why are some banks more profitable than other”, Journal of Bank Research 15 (4), 1985, s. 240-256.

İNTERNET RESURLARI

1. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Nmem2KlcO5UJ:cesd.az/new/wpcontent/uploads/2018/02/Azerbaijan_Foreign_Debt_2018.pdf+%&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=azhttp://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/2016_budce_teqdimati.pdf
2. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Nmem2KlcO5UJ:cesd.az/new/wpcontent/uploads/2018/02/Azerbaijan_Foreign_Debt_2018.pdf+%&cd=1&hl=en&ct=clnk&gl=az
3. <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf>
4. http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/2016_budce_teqdimati.pdf
5. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf
6. <https://aba.az/banklar/renkinql%C9%99r/>
7. https://aba.az/wp-content/uploads/2018/09/NEW_MacroFinance_2018_06-1.pdf
8. [https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20qeyri-neft%20\(1\).pdf](https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20qeyri-neft%20(1).pdf)
9. <https://economy.gov.az/article/sii-2016/25553>
10. <https://report.az/maliyye/azerbaycandaki-bankların-aktivler-uzre-renkinqi-01-10-2018-top-10/>
11. <https://report.az/maliyye/azerbaycandaki-bankların-depozit-portfeli-uzre-renkinqi-01-07-2018-top-10/>
12. <https://report.az/maliyye/azerbaycandaki-bankların-mecmu-kapital-uzre-renkinqi-01-10-2018-top-10/>
13. <https://report.az/maliyye/azerbaycandaki-bankların-nizamname-kapitali-uzre-renkinqi-01-01-2019/>
14. <https://uploads.cbar.az/assets/cd6b8157f1674ce6f434c6878.pdf>
15. <https://www.cbar.az/currency/rates>
16. <https://www.cbar.az/page-13/monetary-policy-review>
17. <https://www.cbar.az/page-44/financial-market-indicators>
18. <https://www.cbar.az/press-releases/detail?id=547&slug=cba-keeps-refinancing-rate-at-15-percent>
19. <https://www.fimsa.az/az/2018-ci%20il>
20. https://www.fitchratings.com/gws/en/fitchwire/fitchwirearticle/Azerbaijan-Currency-Devaluation?pr_id=980323
21. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3456>
22. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3736>
23. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4135>
24. <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>
25. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

ƏLAVƏLƏR

Devalvasiyadan öncə 1USD=0.78AZN devalvasiyadan sonra bu göstərici 1USD=1.043AZN olmuşdur. Devalvasiyanın faizi 33.75% qeydə alınmışdır.

Hesablama isə aşağıdakı kimidir.

$$33.75 \% = [(1.043-0.780) *100]/0.780.$$

Qeyd edək ki, 20 il ərzində 1994-cü ildən 2015-ci ilin dekabrına kimi Azərbaycanda sabit məzənnə rejimi olmuşdur.

İkinci devalvasiyadan əvvəl 1USD=1.05AZN devalvasiyadan sonra isə 1USD=1AZN olmuşdur. Devalvasiyanın faizi 50% qeydə alınmışdır.

$$50\%=[(1.56-1.043)*100]/1.043.$$

MB-ın 2017-ci il 19 noyabr olan məlumatına əsasən dolların məzənnəsi 1USD=1.7002AZN

CƏDVƏLLƏR

Cədvəl 1 : Bankların rentabelliyyə təsir edən amillərin müxtəlif müəəlliflər tərəfindən tədqiqi

Tədqiqat	Tədqiqatın ölçüsü	Dövr	Nəticə
Haslem (1969)	ABŞ Federal Ehtiyatlar Sisteminin bütün bankları	M/D	Maliyyə əmsallarının çoxu rentabellik ilə əlaqəlidir.
Wall (1985)	ABŞ Bankları	M/D	Qiyətli kağızların investisiyasının və bankın əmanət əmsalının rentabelliyyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.
Bourke (1989)	ABŞ Bankları	M/D	Kapital əmsalı bankların rentabelliyyə müsbət təsir edir.

Guorong et al. (2003)	M/D	1992-1996	Depozitlər, səhm kapitalının əmsalı və kreditlərin payı bankların rentabelliği ilə əlaqəli deyil.
Goddard et al. (2004)	6 Avropa bankı	1992-1998	Bankın aktivləri ilə rentabellik birbaşa əlaqəlidir.
Short (1979)	ABŞ Bankları	M/D	Bankın həcmi kapitalın adekvatlıq əmsalına təsir edir.
Vong et al. (2007)	Macao (Çin) bank	1993-2007	Daha çox səhm kapitalına malik olan bankların daha davamlı olduğu və daha yüksək mənfəətliliyə malik olur.
Sufian (2009)	Malayziya bankı	2000-2004	Kredit riski və kreditlərin daha yüksək səviyyədə olması rentabelliğin aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır.
Paolo Hoffman (2011)	11,777 ABŞ Bankı	1995-2007	Kapital adekvatlıq əmsalı ilə rentabellik arasında qeyri-xətti asılılıq mövcuddur.
Eliona Gremi (2013)	12 Albaniya bankı	2005-2012	Bank depozitləri, bank kreditləri və bank faizləri rentabellik ilə düz mütənasib, kredit riski ilə isə tərs mütənasibdir.

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1. Bankların rentabelliyyə təsir edən amillərin müxtəlif müəəlliflər tərəfindən tədqiqi	17
Cədvəl 2. Reqrəssiya modelinin asılı dəyişənləri.	31
Cədvəl 3. Reqrəssiya modelinin nizamlanan dəyişənləri	32
Cədvəl 4. Təsviri Statistik	36
Cədvəl 5. Bütün dəyişənlər üçün Korrelyasiya Analizi.....	37
Cədvəl 6. Model 1 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır	38
Cədvəl 7. Model 2 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.....	39
Cədvəl 8. Model 3 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır.....	40
Cədvəl 9. Model 4 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROA-dır	41
Cədvəl 10. Model 5 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir.....	42
Cədvəl 11. Model 6 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir.....	42
Cədvəl 12. Model 7 Reqrəssiya Analizi – Asılı Dəyişən ROE-dir	43

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1. USD/AZN Məzənnə.....	22
Qrafik 2. Xam neftin orta illik qiyməti.....	23
Qrafik 3. Qeyri-neft sektorunun bütçə gəliri dinamikası.....	26
Qrafik 4. 2019-cu il ÜDM sahələr üzrə paylanma pay.....	27
Qrafik 5. Orta İllik İnflyasiya.....	28
Qrafik 6. Neft hasilatının artmasından sonra Azərbaycanın xarici borc payı.....	28
Qrafik 7. Bütçə kəsiri (-)/artım (+) Azərbaycanda.....	29
Qrafik 8. Ticarət balansı.....	30
Qrafik 9. 2016-cı ilə qədər mal ixracının dəyişməsi, əvvəlki ilə görə.....	30
Qrafik 10. İllər üzrə bankların sayı.....	47
Qrafik 11. Aktivlərin həcminə görə bankların renkinqi.....	51
Qrafik 12. Ehtiyat ayırmalarına görə bankların renkinqi.....	52
Qrafik 13. Depozit portfelinə görə bankların renkinqi.....	53
Qrafik 14. Məcmu kapitalın həcminə görə bankların renkinqi.....	54
Qrafik 15. Nizamnamə Kapitalı.....	55
Qrafik 16. Bank sektorunun aktiv və kreditləri.....	56
Qrafik 17. Bank sektorunun faiz gəlirləri.....	57